

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI
TUDOMÁNYOK
K Ö R É B Ő L

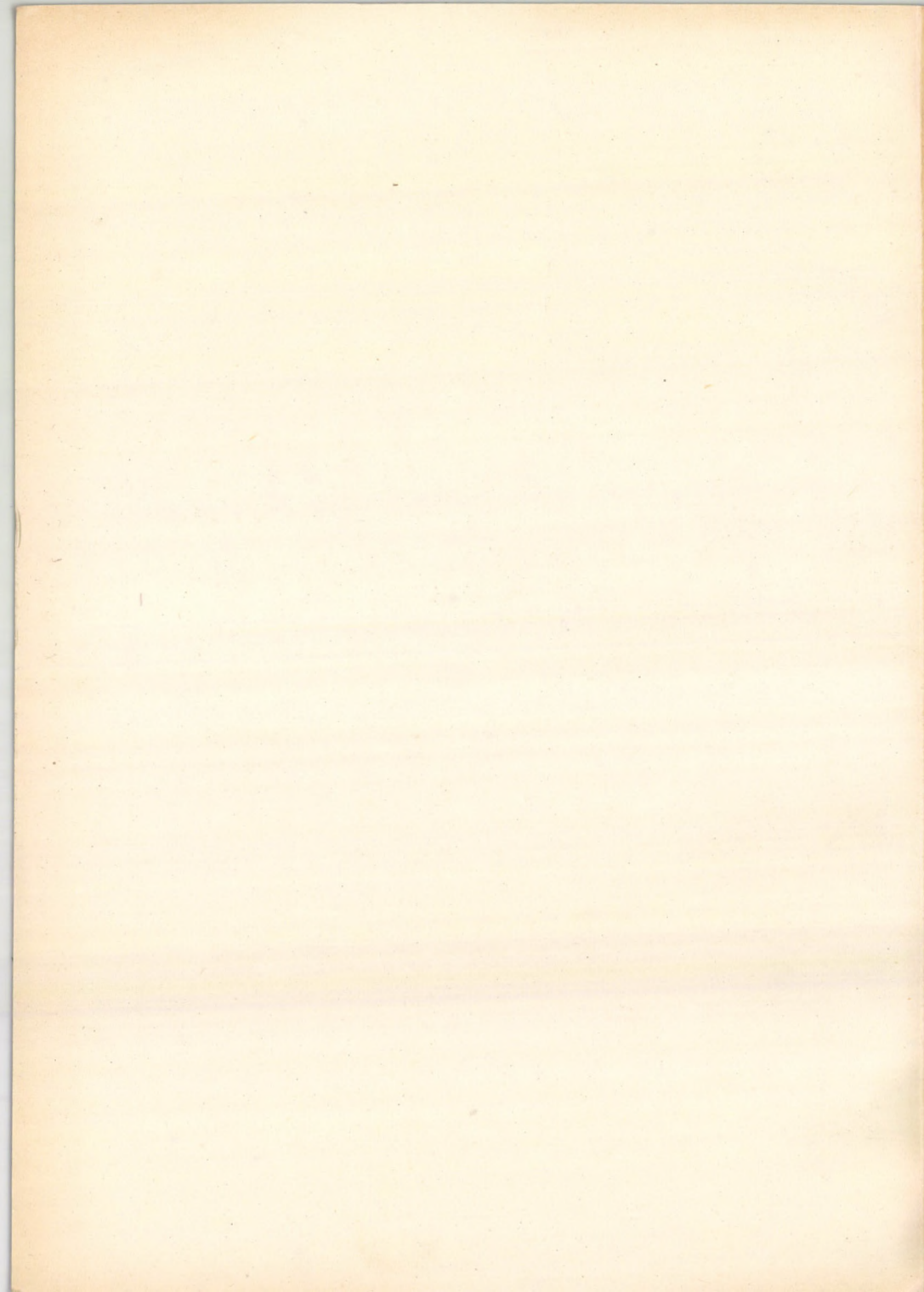
40.

Paulinyi Oszkár

*A vállalkozás kezdeti formái
a feudáliskori
nemesércbányászatban*

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Paulinyi Oszkár

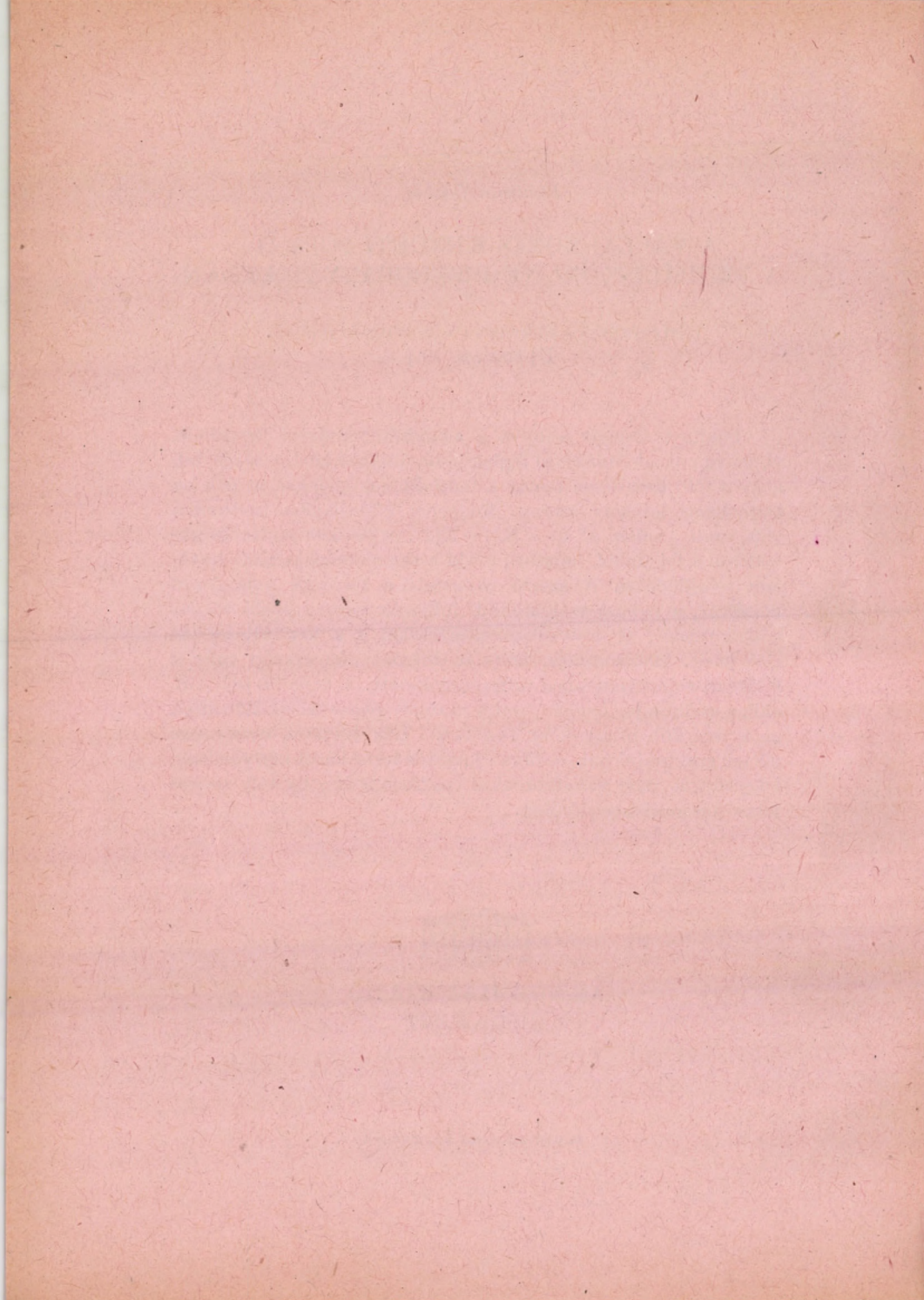
A VÁLLALKOZÁS KEZDETI FORMÁI A FEUDÁLISKORI NEMESÉRCBÁNYÁSZATBAN

(Értekezések a történeti tudományok köréből.
Új sorozat 40.)

Paulinyi Oszkár könyve a nemesércbányászat termelési viszonyainak alakulásával foglalkozik. Elemző módon tárja fel, hogy a föld ércincse, amely a feudalizmus kialakulása óta az esetenkénti lelőhely szerinti földesúri földtulajdon tartozéka volt, mint „csúszott” át a XII—XIII. században szinte észrevétlenül a fejedelmi, császári, majd a tartományfejedelmi hatalom tulajdonába. A szerző ismerteti a földesúri sajátüzem bomlását, a valaha szolgarendű dolgozók bányaművelő társas vállalkozásait, a művelőszövetkezeteket s a kapitalizálódás első jeleit. Bebizonyítja, hogy a dolgozó bányász nép már a földesúri sajátüzemekben differenciálódott. A vájárok például, akik a szakmailag legigényesebb munkát végezték, elkülönültek az egyszerűbb munkákban segédkező bányászoktól, mesterévé nőttek szakmájuknak, és olyan jelentős termelőerőt képviseltek, hogy még a tőkés vállalkozókkal szemben is meg tudták védeni jogos haszonrészesedésüket.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Paulinyi Oszkár.

A VÁLLALKOZÁS KEZDETI FORMÁI
A FEUDÁLISKORI NEMESÉRCBÁNYÁSZATBAN

NYELV- ÉS IRÁNYTUDÓMÁNYI ÉS
TUDOMÁNYOS KÖZMŰVELŐDÉSI TÁRSASÁG

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SOROZAT

40.

Szerkeszti
BARTA ISTVÁN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

PAULINYI OSZKÁR

A VÁLLALKOZÁS KEZDETI FORMÁI
A FEUDÁLISKORI
NEMESÉRCBÁNYÁSZATBAN

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1966

Lektorálta
HECKENAST GUSZTÁV

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1966

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	7
1. A feudális bányatulajdon formái (Elméletek és valóság)	13
2. Földesúri bányatulajdon — földesúri üzem	27
3. A földesúri bányaiüzem bomlása az admonti apátság „Zezen”-hegyi bányáinál	35
4. A szövetkezeti forma teljes kifejlődése és a tőkés tendenciák jelentkezése Tridentben	65
5. Az idézett irodalom jegyzéke a használt rövidítések betűrendjében	86

BEVEZETÉS

A termelő tevékenység különböző ágazatai közül a feudalizmus formációjában a bányagazdaság termelési viszonyai a legdifferenciáltabbak. Sokrétűen árnyalt a képletük és bonyolult szövésű. Árnyaltabb és bonyolultabb, mint akár a mezőgazdaságé, akár az ekkor még általában kézműves jellegű ipari termelésé. A társadalmi viszonylatok e bonyolultabb, az átlagot meghaladó alakulásának a sajátos természeti adottságok adják a magyarázatát. Azok a rendkívüli nehézségek, amelyeket a földalatti természet gördített a kincse hasznosítására törekvő ember útjába. A korszaknak szűk keresztmetszetű, mert az emberi és állati izomerő egyetlen energiaforrására utalt technikai lehetőségei mellett a természet gáncsoskodása csak sokszorosan osztott, a munkarészlegek egész sorára bontott munkafolyamatban és ami ezzel járt, a minőségileg eltérő munkát végző dolgozók szélesebbkörű kollektívájának az együttműködésében volt leküzdhető. Ezen az alapvető tényen mit sem változtatott az a körülmény, hogy a XIII—XIV. század fordulója óta, különösen a malomszerkezet alkalmazása révén, az értermelés és feldolgozás egyik-másik részlegében a bányagazdaság energia-bázisa a vízierővel is bővült. Munkamegosztás és együttműködés, még hozzá mindkettő viszonylagosan magasabb szinten, ez már önmagában is változó tartalommal telítette a földalatti kincs kitermelésében tevékenykedő személyek egyes csoportjainak egymás-közi kapcsolatait. Minél inkább bővült a bányák mélyülésével a termelőüzem és vált ezzel egyre összetettebbé a termelőfolyamat, annál sokrétűbbé, bonyolultabbá váltak a társadalmi viszonylatok. Nem kis mértékben növelték azok bogos szövevényét a tulajdonformák. A tulajdonnak és a hasznosító birtoklásnak a feudális tulajdonviszonyokra jellemző kettőssége. Ez a kettősség a bányagazdaság körén belül idővel nem hogy lazult, oldódott volna, hanem ellenkezőleg, még a felségjogú fejedelmi főtulajdonjog, a regalitás változtatásával is keresztvezve, ennek jegyében hova-tovább szilárdult, egyre újabb elemekkel bonyolítva a bányagazdaság társadalmi szerkezetét.

Mi sem érthetőbb, mint hogy e sokrétű, bonyolult viszonylatok átfogó számontartására a nemzedékek örökletes emlékezetében élő szokásjog mihamarab légtelennek bizonyult. Így történt, hogy akár csak a városi közösségek életében, a bányagazdaságban is viszonylagosan korán, már a XIII. század második felében, csaknem minden számottevőbb bányakörzetben sor került a gazdaság társadalmi viszonylatait rögzítő helyi jogszabályok írásbafoglalására. A morvaországi Jihlava (németül Iglau) és a Harz-hegységi Goslar járnak az élen. Utóbbi bányajogának első kodifikációja, a „Jura et libertates silvanorum” 1271-ből való.¹ E század derekára esik a jihlavai város- és bányajog első írásbafoglalása is.² Az újabb cseh kútfőkritika a korábbi felfogással szemben kétségbe vonja ugyan a ráánkmaradt oklevél eredeti voltát s azt változó, de általában a század utolsó harmadára eső időhatárokkal későbbi keletű hamisítványnak minősíti. Hamisítványnak legalábbis, ami az uralkodói kiváltságlevél jellegét illeti. Viszont ez az elbírálás nem érinti maguknak a statutumoknak a hitelességét. Azokat a tényleges joggyakorlat belső használatra készült, és egy I. Wencel meg Přemysl-féle kiváltságlevelet is beledolgozó összefoglalásának tekintni, amely eredetileg a város pecsétje alatt lett kiállítva, s csak miután ebben a formában bizonyos ideig érvényben is volt, szánták el magukat valami okból arra, hogy annak autoritását, a városi pecsétet eltávolítva, I. Wencel király és Přemysl pecsétjeinek, feltehetőleg hiteles pecsétjeinek a ráfüggesztésével növeljék.³ 1294 körül került kihirdetésre a massai (Massa maritima — Toscana) városi bányajog.⁴ Az 1300—1305

¹ Bode, 1893, 169. sz., 218—220. l. — Bornhardt, 1931, 308—310. l.; a középalmémet szöveg mai németiségű átírása. — Vö. Fröhlich, 1927, 336—340, 353—365. l. — A használt irodalmat helymegtakarítás céljából általában rövidítve — rendszerint a szerző nevével és a megjelenés évével — idézzük. A pontos bibliográfiai adatokat a tanulmány végén adott jegyzékben találja az olvasó, amely e rövidítések betűrendjében van összeállítva.

² Legújabb kritikai szövegkiadása: Šebánek—Dušková, 1962, 177. sz. 290—328. l. — Korábbi kritikai kiadásai közül első helyen említendő: Zycha, 1900, II. 1—7. l. (csak az oklevél protocollumát és a bányajog szövegét közli). — Tomaschek, 1897, 3. s köv. 11. — Jireček, 1867, 39. sz., 82—119. l. — Első kiadása (de csak a bányajogé): Sternberg, 1838, 11. s köv. 11.

³ Mezník, 1954, 3—28. l. — Hoffmann, 1958, 197—202. l. — Šebánek, 1962, 125—142. l. Šebánek—Dušková, 1962, 291—293. l. — A korábbi állásfoglalásokat ld. Zycha, 1900, I. 46 s köv. 11.; Zycha maga is az oklevél eredeti volta mellett tör lándzsát és annak kiállítását az 1249. évre teszi. Az újabb cseh kritika egyelőre főként paleografiai és általános diplomatikai érvekre épül, anélkül hogy vizsgálatát kiterjesztette volna a bányarendtartásnak a konkrét bányügyi vonatkozásaira és azoknak az eredetiben fennmaradt, 1278-ból keltezett havlíckuv-brodi (Deutsch-Brod) bányajoggal megállapítható párhuzamaira.

⁴ Bonaini, 1853, 629—710. l.

évekre kell tenni a középkor legnagyobb szabású bányajogi kodifikációjának, a Gozzo d'Orvieto mester olasz jogtudós által szerkesztett cseh országos bányajognak, a II. Vencel-féle „Jus regale montanorum”-nak a létrejöttét.⁵ Utóbbi már nem is egyszerű írásbafoglalás, hanem kimondott reformmunkázat. A hazai szokásjognak, az iglauinak, a római jog elveihez igazodó rendszeres átdolgozása a királyi hatalom finansiális érdekeinek a szem előtt tartásával.⁶ Kevéssel későbbi az első freiberger kísérlet (1307—1327), amely igaz mindössze amolyan tervezetfélig jutott el, míg a rendszeres kidolgozás a század derekáig váratott magára.⁷ XIV. századi a sziléziai aranyjog írásos rögzítése.⁸ Selmechányai bányajogunkat mai formájában a XIV. század végén foglalták írásba; de feltehető, hogy e szerkesztésnek volt még egy korábbi előzménye is.⁹

Az így rögzített szokásjog azonban nem a kezdetek viszonyait tükrözi. Kodifikációink a bányagazdaság középkori rendjét már teljes kifejlésében tárják elénk. Úgy, amint az a tulajdonnak és a haszonélvező birtoklásnak a regalitás és az ún. általános bányaszabadság által meghatározott formái közt jóidőre állandósult. Tanulmányunk mindennek a bontakozását firtatná. Mégpedig azzal a megfontolással, hogy a termelési viszonyok jellegét meghatározó alapvető tartalom a kezdeti fejlődés egyszerűbb, áttételekkel még nem, vagy csak kevésbé bonyolódott összefüggéseiben a szűkszavúbb forrásadottságok ellenére is, könnyebben határozható meg, mint utóbb, amikor mindez már sokasodó száakkal bogozódik és színes felszín buktatói nehezítik a lényeg kibontakozását.

Régibb múltba nyúlunk vissza. Adatszerűen mintegy száz évre. A XII—XIII. század fordulójára, amikor kedvező forrásadottságok lehetővé teszik, hogy éppen a sűrűsödő változás mozzanatában vessünk pillantást a Déli-Alpok két bányakörzetének a belső mozgására. A számbajövő tucatnyi oklevél nem új felfedezés. A kutatás már kerek kétszáz éve számontartja¹⁰ és értelmezésükre is majd egyik, majd másik vonatkozásban már a századfordulón ismételtén kitért az elemző vizsgálat.¹¹ A legátfogóbb és minden vonatkozásra

⁵ *Zycha, 1900, I, 85 s köv. 11.*; a jogkönyv szövege ugyanott, II, 44—297. l.

⁶ *Bernhard, 1902, 5—6. l.*

⁷ *Ermisch, 1897, LI—LXXVI. l.* — Ugyanitt (3—19. és 38—64. l.) a két kodifikáció kritikai szövegközlése is.

⁸ *Steinbeck, 1857, I, 79 s köv. 11.* (szövegközlés).

⁹ *Wenzel, AUO, III, 206 s köv. 11.* — A korábbi kiadásokra, valamint a selmechányai meg a jihlavai bányajog párhuzamaira és az írásbafoglalás idejére ld. *Zycha, 1900, I, 79—85. l.*

¹⁰ *Sperges, 1765, 263—265, 267—277. l.*

¹¹ *Schmoller, 1891, 667 és 700. l.* — *Opet, 1893, 234—235. l.*

kiterő aprólékos elemzésüket *Zycha Adolf* adta a régebbi német bányajognak, a feudáliskori bányagazdaság kezdeti korszakának szentelt monografiájában. A mű két fejezete — az egyik, amely a legrégebbi üzemformák alakulását tárgyalja és az erre következő másik, a bányagazdaság XII. századi (századvég!) jogrendjének a rendszeres összefoglalása — túlnyomó részben, ha nem is kizárólagosan, éppen ezeknek az okleveleknek az adatszolgáltatására épült.¹² Kérdésfelvetésünk sem igen támaszthat így igényt eredetiségre s az olvasó joggal kérheti számon, hogy mit is keresünk hát voltaképpen a bányászat e régebbi korszakában, ha egyszer az már ily alapos megvilágításra talált.

A középkori bányagazdaság szervezetének, belső struktúrájának az elemzői mondhatni teljes egyöntetűséggel a korai kapitalizálódásban látják a szerkezeti fejlődés legjellegzetesebb vonását. E tekintetben még oly szemléletbeli végletek közt sincs lényeges különbség, mint aminő a polgári és a marxista¹³ történetírás. Ami eltérés az egyes szerzők közt mutatkozik, az csak árnyalati. Teszem fel, az egyik későbbre (XIV. század vége — *Schmoller*, 1891), a másik korábbra (XIII. század eleje — *Opét*, 1893, *Zycha* 1899, 1900) teszi a folyamat megindulását. Van aki leegyszerűsíti, szinte lineárisnak veszi a fejlődést (*Achenbach*, 1871, *Kautsky*, 1895), míg mások azt összetettebbnek, áttételesnek látják. (*Zycha*, 1899, 1900, *Bornhardt*, 1931). — Kapitalizálódásról szólva, korunk burzsoá kapitalizmusával egyenértékű tőkés viszonyra gondolnak mindannyian. Marxista oldalról mutatkozik mindössze némi — bizonytalanokodó — fenntartás, ha a tőke kalmártőke mivoltát emlegető közbeszúrt rövid utalásokat így értelmezzük. Valóban úgy van, hogy a bányavállalkozás, annak társas formája a bányaszövetkezet (a „Gewerkschaft”) feltűnő korán tőkés elemekkel töltődik fel. Vállalkozó-társakkal, akik a pénzvagyon — hol feudális, hol polgári eredetű pénzvagyon — emberei; akik nem vesznek személyesen részt a termelőmunkában, azt másokkal végeztetik — tőkés vállalkozók. Az is igaz, hogy a termelőmunkát bérmunkások is (!) végzik. Bérmunkások, akik személyükben szabadok ugyan, de akiknek semmi része a bányakincs hasznosító birtoklásában; termelőeszközöknek sem tulajdonosai; egyetlen megélhetési lehetőségük munkakerük árubabocsátása. A tőkés vállalkozó és a bérmunkás e szembe kerülése a bányagazdaságban valóban ugyanaz a viszony, mint amely a modern tőkés termelőmódnak az alapja. S mégis merő

¹² *Zycha*, 1899, 79—122. 1.

¹³ *Köhler*, 1955, különösen 52—73. 1. — Magyar vonatkozásban *Molnár*, 1949, 52—56. 1. — *Pach Zsigmond Pál*, 1958, 103. 1.

anakronizmus volna, ha ebből kiindulva a feudalizmus delelőjének, a középkornak a bányagazdaságát tőkés jellegűnek minősítenők. Beszélhetünk a fejlődésnek tőkés irányzatáról, de nem többről. Mert a bányavállalkozásban megjelenő tőke még nem vetkőzött ki a kalmárprofitot hajszólor ősformájából. A kalmártőke még korántsem vált egyértelműen ipari tőkévé. A bányakincs hasznosító birtoklásában is még kénytelen más, nemtőkés dolgozó elemekkel osztozkodni. A termelőmunkának sem a bérmunka az egyetlen, hanem csak egyik formája. Röviden: a bányagazdaságban jelentkező tőkés tendenciák bontakozásának ekkor, a feudalizmus első, felfelé ívelő korszakában még sok és erős a fékező hátulütője. Az egyik ily fékező, a fejlődés ütemét lelassító tényezőt nyomozza vizsgálódásunk. A mesterség szintű különleges munkát és helyét, szerepét a nemesérbányászatban. A korabeli termelési viszonyok jellegének nem kevésbé meghatározója, mint a tőkés tendenciák.¹⁴

Zycha jogviszonyaiban, jogi felépítményében eleveníti meg a német bányagazdaság fejlődésének kezdeti szakaszát. Úgy azonban, hogy a jogviszonylatok megvilágítása mindenkor kitér azok gazdasági kötöttségére. Vizsgálódása így mélyen belenyúl a gazdaságtörténet szférájába. Megállapításai jelentékeny mértékben hozzájárultak a bányagazdaság társadalmi összefüggéseinek, a termelési viszonyoknak a felderítéséhez. Nem mentes ugyan bizonyos túlzástól *Zycha* koncepciója sem. Túllőtt a célon, amikor az egyetemesség igényével lépett fel, amikor főként a Déli-Alpok viszonyaiból leszűrt megállapításai érvényét kiterjesztette az európai, helyesebben a németbirodalmi bányászat egészére. Holott ma már egyre világosabbá lesz, hogy akkor jutunk közelebb a valósághoz, ha a bányagazdaság termelési viszonyai tekintetében — akárcsak a városfejlődésben — több típusváltozat feltevéseiből indulunk ki.¹⁵ Ettől az általánosító törekvéstől eltekintve *Zycha* értelmező okfejtésével számos lényeges pontban egyetértünk, megállapításait nagy egészükben magunkévá tesszük. Viszonyulásunk *Zycha* ábrázolásához nem az elutasítón felülvizsgáló korrekció, hanem a finomítás, a továbbmunkálás szándékával körvonalozható. Vonatkozik ez

¹⁴ A termelési viszonyoknak ezekre az összefüggéseire a cseh marxista történetírás hívta fel újabban nyomatékosan a figyelmet. Sajnos az idevágó monografikus kutatások eredményei csak töredékesen láttak eddig napvilágot. Ld. *Jaroš, 1954 és 1955.* — *Krpelková, 1956.* — *Handiaková, 1956.* —

¹⁵ Különösen az utóbbi évtizedek goslari kutatásai (*Fröhlich, Bornhardt, Silberschmidt*) mutatnak ebbe az irányba. De elgondolkoztatók a mansfeldi viszonyok is (*Müch, 1911, I, II*). A bányagazdaság termelési viszonyainak ez a típusokra bomló fejlődése nemcsak történetileg determinált; erősen közrejátszottak benne a természeti adottságok is, mindenekelőtt az értelemek geológiai sajátosságai.

vizsgálódásunk indítékára, a technikailag igényes, mesterség-szintű különleges munka szerepére. A fejlődés egyik szakaszában Zycha is kimagasló tényezőnek tartja. Benne látja a szolgaerőn alapuló földesúri üzem bomlásának, a szolgasorsban sínylődött dolgozó személyes szabadságának a demiurgosztát. Viszont a továbbiakban már szem elől téveszti. Látását egyoldalúan más mozzanatok kötik le, nem utolsósorban a tőkés csíraelemek.

Erősen pozitív viszonyulásunk ellenére tanulmányunk nem egyszerűen Zycha megállapításait ismétlő témavariáció. Többnek tartjuk annál. A kútfőanyag, a nyers adatszolgáltatás, amelynek értelmezése adja az ábrázolást, igaz, azonos. De már maga a másirányú kérdésfelvetés, az elsődlegesen és tudatosan a termelési viszonyokra és nem a jogi felépítményre beállított vizsgálódás egyben a szemlélet változása is, mégpedig a történelmi materializmus jegyében. Minden szemléletnek megvannak a maga módszerbeli sajátosságai is. Persze nem a kútfőkritika adatszűrő eljárásai tekintetében, amelyek minden szemlélet számára egybevágók. Szemléletkötőt azonban az adatszerűen rögzített részletek, jelenségek mögött meghúzódó összefüggéseket bogozó értelmezés. Az adott esetben módszerünk ilyen, a szemléletből folyó sajátossága, hogy az adatok elemző értelmezésében következetesen a munkafolyamat természet-szabta belső osztottságára, annak történetileg adott mérvére támaszkodtunk; mint az embernek a természethez való viszonyát kifejező objektív adottságból, belőle indultunk ki. A belső osztottság konkrét meghatározása gyakorta és nem csekély mértékben logikai okoskodás eredménye, de a történeti adatszerűségnek nem minden pillére nélkül. Találkozunk e kiindulóponttal másoknál is. Pl. *Schmoller-nál*,¹⁶ de meg magánál *Zychánál* is. Schmoller azonban a munkafolyamatnak csak a legfejlettebb, a tetőző formáját nézi, mintha az nem lett volna maga is változásoknak alávetve. Zycha viszont — látni fogjuk — szemmel tartásában nem eléggé következetes; annak ellenére, hogy több vonatkozásban sikerrel operál vele.

¹⁶ *Schmoller, 1891, 663—667. 1.*

1. A FEUDÁLIS BÁNYATULAJDON FORMÁI

(*Elméletek és valóság*)

A vállalkozás mint az ember gazdasági tevékenységének a szerző mozzanata, alapjában véve immanens eleme a gazdasági lét sokrétű társadalmi szövevényének. Csak éppen nem öröktől fogva van meg a sajátos formája, a külön funkciós képlete. Utóbbi, a *vállalat* már nem örökéletű, hanem történeti kategória. A történeti fejlődés meghatározott lépcsőjéhez kötött a megjelenése. Az árutermelés, már az egyszerű árutermelés köldökzsinórján fejlődik a gazdaság társadalmi szerkezetének önálló, különleges feladatot betöltő elemévé. Korábban, az árutermelés számottevőbb kifejlődését megelőző formációkban a termelő folyamat szervezése mint valami nemtudatos, inkább ösztönös tevékenység megy végbe és szorosan egybefonódik a társadalmi lét természetes vérségi kötelékeivel, majd meg az azokat felváltó területi képletekkel: a nemzetséggel, a nagycsaláddal, meg a faluközösséggel és földesurasággal — olyannyira, hogy valósággal elvész bennük. Mint történeti kategória, a vállalat is alá van vetve az örök alakulás törvényének. Minden társadalmi formációnak, sőt egy-egy fejlődéslépcsőnek is megvan a maga sajátos vállalati formája. A formaváltás persze dialektikusan megy végbe. A régi és az új az elhalás és a kibontakozás fázisainak hosszúranyúló ölelkézésében tűnik le, illetőleg hág fel delelőjére.

Konkrét értesülésünk, közvetlen adatunk a „bányavállalkozásnak” ilyen ősfarmáiról majdhogyan semmi sincs, s ha éppen van, már csak a bomlásnak mindent bizonytalanná halványító fázisaiból. Tág tere nyílt a legkülönbözőbb elgondolásoknak, s mindannyian más-más képletből vélték levezethetni a későbbi struktúra fő elemeit. Lényegében a tulajdonviszonyokról, a bányakincs hasznosító birtoklásának a formáiról volt szó, már amennyiben az általánosból, a földtulajdon viszonyaiból következtetni lehetett a speciesre, a bányakincsre.

Az ellentétes elgondolások egyik párja: az eleve meglevőnek vett és a római kontinuitással magyarázott regalitás és annak tagadása a földtulajdon és a földalatti kincs szoros együvértartozásának

(a bányakincs a földtulajdon tartozéka) és a regalitás későbbi, XII. századi kialakulásának a hangoztatásával. A regalitás-elmélet a felvilágosodott abszolutizmus légkörében talált először határozottabb megfogalmazásra¹. De már a század végén *Wagnernél* majd a XIX. században a bontakozó német jogtörténet és a bányajog művelőinél is *Eichorntól* (1808) meg *Karstentől* (1828) kezdve egészen *Achenbachig* (1871), *Waitzig* (1878) és *Klostermannig* (1866, 1879) általános elutasításra talált.² A wilhelmi korszak azonban *Arndt* személyében restaurálta a regalitás trónfosztott elméletét, hogy az — ha nem is tekintélyek (*Inama—Sternegg, H. Brunner*) tartózkodó állásfoglalása nélkül — a századvég uralkodó nézetévé válják.³ *Arndt* tagadta, hogy a régi német bányajog valaha is ismerte volna a föld tulajdonosának, a földesúrnak a jogát a földjén rejlő só- és ércelepekhez. A római joggyakorlat átvételeként azok kezdettől fogva, már a frank birodalomban, majd Németországban is, felségtulajdonban voltak. Hasznosításuk felől egyedül és teljes joggal a király rendelkezett, kivéve azt az esetet, amikor e jogát másra ruházta át. A regále alá vont ásványokhoz fűződő minden jog tehát az államtól eredt, így különösképpen a bányaszabadság is.⁴ A regále-elméletnek arndti fogalmazásában etatizmus a szemléleti főmotívuma. Az államot, illetőleg annak megszemélyesítőjét, a fejedelmet teszi meg a fejlődés hordozójává. Akár maga vette kezébe dománialis gazdasága keretében az újonnan feltárt gazdag ércelepek kiaknázását, akár másoknak adott rá bizonyos részesedés kikötése mellett jogosítványt, a királyi hatalom, az állam úgy figurált, mint akinek tevékeny, még hozzá elsődleges szerepe volt az új gazdasági erőforrások hasznosításában. Ugyancsak a fejedelem érdeméül volt betudandó, hogy az érceket kezemunkájával kitermelő bányász a földesúr kikapcsolásával királyi oltalom alatt szabadon hozzáférhetett a föld kincséhez, részesedhetett hasznosító birtoklásából. Mi több, *Schmoller*, a „Kathederszocialist”, nem riadt vissza attól, hogy a szociális kérdésben vallott politikai felfogását vetítse vissza a múltba. Amikor ugyanis a fejlődésnek egy későbbi fázisában a kézi munkás, a dolgozó kisvállalkozó mellett a tőkés elem jut egyre nagyobb szerephez a középkori bányagazdaságban, *Schmoller* szerint ismét csak a fejedelmi

¹ *Lori, 1765, Einleitung, II—V. 1.*

² *Achenbach, 1871, 68. l. 1. jegyz. — Arndt, 1879, 3. l. 4. j. — Zycha, 1899, 8. l.*

³ *Zycha, 1899, 9. l. 4. j. — Nem ismerte el Arndt elméletét Ermisch (1897, XXVII. l. 2. j.) sem.*

⁴ *Arndt, 1879, közelebbről 2—3, 41, 51—56, 60. l. — Arndt, 1885, 12. köv. és 19. köv. 11.*

hatalom lesz az, amely a bányaiügyi bíraskodásban való aktív részvétele és a hatósági felügyelet révén a kis embereket és a bányamunkásokat védi a tőkés vállalkozók önző nyereségelházasásával szemben.⁵

Az *Arndt* fellépését megelőző két emberöltőnek az volt ezzel szemben a tudományos közfelfogása, hogy a föld ársványkincse eredetileg a földtulajdonnak a tartozéka. A király felségjoga ahhoz csak idővel, a XI—XII. század folyamán alakult ki; egyrészt éppen a földesurak részéről szorgalmazott kancelláriai gyakorlat által kiváltott szemléletváltozás, másrészt pedig a már erre a megváltozott szemléletre alapozott fejedelmi igények eredményeként. Amint ui. a bányászat fellendülésével egyre szembeszökőbb lett az ásványi kincs gazdasági jelentősége, a földesurak, főként az egyházi nagybirtok, bányatulajdonuk fokozott biztosítása érdekében jónak látták, hogy azt külön királyi levelekkel is megerősítsék, majd az így nyert kiváltságleveleiket trónváltozások alkalmával, de egyébként is, meg-megújították. E gyakorlat nyomán azután szinte észrevétlenül gyökeret fogott az a szemlélet, hogy a bányaművelés joga különálló, a földtulajdontól teljesen független jog, amely csak királyi adományként szerezhető meg. A roncaliai constitutio (1158) már elvileg is kimondta az ezüstabányáknak a regáliák közé tartozását. S ettől kezdve a német császárok gyakorlatilag Németországban is igyekeztek e joguknak érvényt szerezni. Törekvésük azonban nem a bányák valóságos birtokbavételére irányult. Beérték felségjoguk elvi elismerésével, ami gyakorlatilag abban nyilvánult meg, hogy a földesurakat arra szorították, hogy a birtokaikon feltárt vagy még csak feltárandó bányák művelésére külön királyi jogosítványt kérjenek. A felségjognak ezen az elvi elismerésen túlmenő realizálását az egyes tartományfejedelmek valósították meg, miután kevés kivétellel királyi adományból maguknak szerezték meg a bányaregálét — természetesen a tartományaik területére kiterjedő érvénnyel. Tagadták e felfogás képviselői azt is, hogy a bányafelsőjog és a bányaszabadság közt bármiféle genetikus összefüggés állana fenn, hogy az utóbbi királyi akaratnyilvánításnak lenne egyszerűen a szülőttje. A bányaszabadság elve már régen gyakorlatban volt, mielőtt a német királyok érvényt szereztek volna regále-igényeiknek. Ezt a felfogást képvi-

⁵ *Schmoller*, 1891, 683. l. „... im Berggericht und in der Bergpolizei reichten sich die alte feudale Gewalt des Regalherrn u. seine Beamten einerseits, die Arbeiter andererseits die Hand, um der privaten Gewinnsucht der zwischen ihnen stehenden Gewerken einen straffen Zügel anzulegen.”

seli *Karsten* is, *Achenbach*⁶ is. Előbbi némileg ködös okfejtéssel,⁷ utóbbi konkrétabb fogalmazásban. *Achenbach* a bányaszabadságot, értsd: mindenkinek a jogosultságát, a földtulajdonos beleegyezésétől független „szabadságát” az ásványi kincs haszonélvező birtokbavételéhez a földtulajdon ősi szervezetére, a „német múlt” határközösségére, a „Markgenossenschaft”-ra, közelebről az átfogóbb közösségnek, a „Gau”-nak és a néptörzseknek a végleges megtelepülés után is osztatlanul maradt határára, az „Allmende”-re, annak haszonélvezeti formáira vezeti vissza. Mint ismeretes a megtelepülés állandósulásával is a határnak csak egy részén: a lakótelepülés körzetében és — eleinte éves váltogatásban, utóbb megmerevedve — a szántó meg a rét övezetében került sor a földeknek egyedi kiosztására a közösség tagjai között. A határnak többi része, a vizek, az utak, marhacsapások, a legelők és az ásványi kincs lelőhelyeként elsősorban számbajövő erdős—sziklás hegyvidék továbbra is az érdekelt közösségek osztatlan tulajdona maradt. Annak haszonélvezete a közösség minden tagját megillette, meg még azután is, amikor az átfogóbb közösségeknek, a „Gau”-nak és a törzsnek ezek az allmendéi a királyi hatalom vagy tisztviselőinek a földesúri joghatósága alá kerültek; és megillette az ásványi kincs haszonélvezete is. Viszont mihelyt egy-egy ilyen, az allmenden feltárt só- vagy érctelepen (Minerallagerstätten) többen próbálkoztak a kitermeléssel, szükségszerűen ki kellett alakulnia bizonyos normáknak, amelyek a közösség tagjainak egymáshoz való viszonyát konkrétan az ásványi kincs haszonélvezete tekintetében szabályozták. Idővel ezek a meggyökeresedett szokások külön bánya-

⁶ *Achenbach*, 1871, 81—85. l. — Vö. a 2. jegyzetben idézettek is. *Achenbach* szerint a német királyok bánya-felsőjogukat nem használták ki pénzügyileg. Az okleveles adatokból már a Karoling-korban ismert királyi bányaadó *Achenbach* magánjogi természetűnek tartja: a királyi dominiumokon művelt (művelésre kiadott) bányákat terhelő szerződéses szolgáltatásnak. (*Achenbach* 1869, 182 köv. 11.). Ezt a feltevését azonban már *Arndt* megdöntötte, kimutatván, hogy ezt a bányaadót nem királyi uradalmakon, hanem egyházi és világi földesurak birtokain művelt bányák után is fizették (*Arndt*, 1879, 48 s köv. 11.). Ennek a ténynek az eltérő további értelmezéséről *Arndtnál* és *Zychánál* még alább lesz szó.

⁷ *Karsten*, 1828, 10—12, 21, 27. l. (18, 22, 32. §). — *Karsten* okfejtése: a német fejedelmek („die Fürsten”) ellenállása a királyi hatalom regáléigényeivel szemben már önmagában véve azt mutatja, hogy „mire a német királyok előálltak a maguk igényeivel, akkorra az alattvalók már bizonyos viszonyban kellett hogy álljanak fejedelmekkel a földalatti tulajdon használatára tekintetében.” Így jöttek létre mint magánszemélyek közt kötött egyezségek a megállapodásai az ún. „lelőjog” („das Recht des ersten Finders”) és a bányatelek kiterjedésének a szabályozása, amelyek a bányaregálét időben messze megelőző régi szokásjogból kerültek át a később írásban rögzített bányarendtartásokba.

joggá terebélyesedtek, amely azután függetlenül a határközösségtől is, átlépte annak határait, a vándorútra kelt bányászokkal tovaplántálódva más, még országhatáron túli körzetekbe is. Így *Achenbach*,⁸ akinek szemében — s ez az általa feltételezett fejlődésből logikusan következik — a német bányász az ősi kezdetektől fogva mindvégig szabad ember.⁹

Achenbach elgondolását vette át *Kautsky*, a marxista szemléletű ábrázolás megfogalmazója — persze nem minden lényegbevágó változat nélkül.¹⁰ *Kautsky* okfejtése abból indul ki, hogy az ásványi kincs kitermelése már a primitívebb viszonyok közt is, igen korán, túlnő a termelő saját szükségletének a keretein, piacra termelő árutermeléssé válik. Egyszerűen azért, mert jövedelmezőbb volt a csak szántás-vetésre, meg állattenyésztésre szorítókozó mezőgazdasági termelésnél. Jövedelmezőbbé tette az a körülmény, hogy a só, a vas, a réz meg a nemesfémek keresettek voltak mindenütt, de csak kevés helyen voltak fellelhetők. Akár esetlegesen, akár kelta vagy római előzmények nyomán került sor a germánok állandósult településein az ásványi kincs lelőhelyeinek a felfedezésére, az érdekelt határközösség tagjainak az érdeklődése természetesen ezek kitermelése felé fordult, a mezőgazdasági tevékenységnek hol részleges, hol teljes háttérbeszorulásával. A hasznosítás formája egyéni volt, egy-egy közösségi tag (családfő) személyes vállalkozása, üzeme pedig az egyszerű felszíni üregeknél két-három emberre, a család munkaerejére támaszkodó kisüzem. Minthogy azonban az egyes bányák hozama eltérő volt és számuk sem volt tetszés szerint szaporítható, a jövedelem egy részét be kellett a közösségnek szolgáltatni. A bányahelyek kiosztása éppenúgy a közösség dolga volt, mint a „nyilaké”. Felügyelt a közösség a bányák művelésére is választott bányamestere személyében. Az elhagyott bánya visszazállt a közösségre.

Míg a vasércnek fejtésénél a primitív technika még soká tartotta magát, a nemesércnekél az annál bonyolultabbá vált. Ez arra kényszerítette a kis bányaiüzemek tulajdonosait, hogy ha viszolyogva is, bányáikat közös üzemmé egyesítsék, társuljanak. Ennek a közös üzemnek a vezetője a markközösségi bányamester lett. A fejlődés következő lépésője, amikor a bányatulajdonos közösségi tagok a jól jövedelmező bányáknál felhagynak a személyes munkával. Azt teljes egészében szolgálkora, a bányászlegényekre hagyják, míg ők maguk hovatovább tőkésekké válnak.

⁸ *Achenbach*, 1871, 69—81, különösen 69—71. l.

⁹ *Achenbach*, H.: Die deut. Bergleute der Vergangenheit, ZBR, 1871, 81. l.

¹⁰ *Kautsky*, 1895, 100—108. l. (Markközösség és bányajog.)

A bányászat így kialakult szervezetének a regále kialakulása vetett véget, főként azután, hogy az a királyi hatalom kegyenyilvénítésaként átcsúszott a tartományfejedelmek kezébe. A közösség választott vezetőinek a helyét a tartományfejedelmek tisztjei foglalják el. A királyi hatalom regále-törekvéseinek jelentkezését és érvényesülését, *Achenbach* felfogását osztva, *Kautsky* is a XII. századra, illetőleg a XIII. század elejére teszi.

Achenbach elgondolásának a bányászabadság ősi eredetéről nem volt egyértelmű visszhangja. Voltak, akik magukévá tették.¹¹ De határozott elutasításra is talált és nemcsak a regále-elmélet képviselői részéről. Elvetette *Zycha* is. A fő érv az volt ellene, hogy pusztá feltevés, amelynek nincs konkrét adatszerű megalapozása.¹² Ez így igaz. *Achenbach* maga is annak mondja.¹³ Teljesen mégsem vetnök el az elgondolást. Ha egyszer az ásványi kincs eredetileg a földtulajdonnak volt a tartozéka, akkor mint realitással kell számolnunk azzal is, hogy ha az ősi vérségi kötelékek rendjén kialakult településeknek az osztatlan, eke alá nem fogott határában, az allmendén, történetesen ásványi kincset fedeztek fel, annak hasznélvezete is mint a föld tulajdonosát, a határközösséget, a Markgenossenschaft-ot illette meg. Helyesebben annak tagjait, tagcsaládjait. Mert hiszen az osztatlan határrész javainak az általános hasznosítási formája — legalábbis a megtelepülésnek és a szántó művelésnek az előrehaladottabb szakaszában — egyedi volt. Minden tagcsaládnak igénye volt rájuk, de kitermelni azokat magának kellett kitermelnie. Ezt persze a közösség által megállapított és ellenőrzött módozatok betartásával.¹⁴ Ahogyan megvolt a maga közösségszabta rendje a faizásnak, a kőfejtésnek vagy a tőzegvágásnak, azonképpen — szükségszerűleg — meg kellett lennie az ásványi kincs hasznosításának, a bányászkodásnak is. Az adott körülmények között szükségszerűnek kell vennünk azt is, hogy ez a rend a bányászkodásnak a közösség minden tagját megillető szabadságán alapult.

A vázolt fejlődéssel elsősorban a germán törzsek végleges megtelepülési körzeteiben számolhatunk, német vonatkozásban a Rajna

¹¹ *Pl. Stobbe, 1883, I, 579. s köv. 11. — Vö. Zycha, 1899, 66. 1.*

¹² *Zycha, 1899, 66–67. 1.*

¹³ *Achenbach, 1871, 69. 1.: „... so berechtigt Alles zu der Annahme, dass die Gewinnung der Fossilien jeder Art ebenfalls eine Befugniss der Genossen war.” Az „Alles” azonban, amire feltevését alapozza, mindössze a „captura”-ra való hivatkozás, a közösség minden tagját megillető földfoglalás (az „Állmende”-ből) jogára, no meg a kőtörésnek adatszerűen is megállapítható analógiájára.*

¹⁴ *Maurer, 1856, 48–62. 1.*

mentén, az Alpok, no meg a Német-középhegység (Thüringia, a Frankföld) térségében. Nyilvánvaló, hogy, akár az elődök, a rómaiak meg a kelták nyomain, akár a magatalálta felszíni kibúvásokon, a német nép a föld termékeinek és termőerejének a hasznosítása mellett a legkorábban itt láthatott hozzá az ásványi kincs, elsősorban a só- meg a vas kitermeléséhez is. A legkorábban — még az ősi szabad határközösségek korszakában. Egykorú írásos emlékek nem szólnak róla. De utalnak rá az egyszerű vasolvasztóknak a nyomai, amelyek a fenti körzetekben tömegesen találhatóak.¹⁵ S kétségkívül ennek az ősi korszaknak, a bányászkodás népi rendjének a maradványait vagy legalábbis reminiscenciáit láthatjuk az Eifel-hegységnek és a Siege mentének azokban a bányarendtartásaiban, amelyeknek még kései, XV—XVI. századi írásbefoglalásai is az ősi jogalkotás módján mint „Weistum”-ok jöttek létre.¹⁶ Joggal tekinthető az ősi, határközösségi rend élő maradványának az uri-i (Svájc) „Landbuch”-nak a 275. cikke is, amely kimondja, hogy a tartományi közösség minden tagja („jeder Landmann”) jogosult arra, hogy az „Allmende”-n érc után kutasson, és ha hol egyszer hozzákezdett és szerszámát ott hagyta, ott egy éven belül senki más nem dolgozhat.¹⁷ Figyelemre méltó *Gothein* megállapítása is, hogy a breisgau-i (Schwarzwald) ezüstmányászat első ismert telephelyei az érces hegyvönulat alsó peremén oly vidékre esnek, amely a Rajna-jobbpart térségében a legsűrűbb településű körzetek közé tartozik.¹⁸ Kivált, ha az 1372. évi breisgau-i bányarendtartásra is gondolunk, amely ugyancsak „Weistum” — a népi jogalkotás terméke.¹⁹

Mindez azonban még nem jogosít fel arra, hogy szimplifikálva általánosítsunk. *Achenbach* pedig ezt teszi, amikor feltételezve, hogy a pásztorkodva földet művelő ősök először a frankok földjén kerültek érintkezésbe a föld ásványi kincsével, abból azt a következtetést vonja le, hogy a bányászkodó gazdaság egész középkori szervezétének itt, a Rajna mentén volna a bölcsője, hogy a jogi viszonylatoknak az a terebélye, amely a XIII. század végi szokásjog-kodifiká-

¹⁵ *Beck*, 1884, I. 703—729. l.

¹⁶ *Achenbach*, 1871, 30—32, 34—35. l. — *Achenbach* szerint a Rajna menti szokásjog elvileg megegyezik a keleti és déli bányajogokkal (36. l.); közben azonban elfelejti, hogy pár oldallal előbb, az ismert „Weistum”-ok számbavételénél e körzetek sajátos szokásjogáról beszélt, amely e tartományok elszigeteltségében (?! „Abgeschlossenheit”) ment maradt még a százjognak a kölcsönhatásától is.

¹⁷ *Achenbach*, 1871, 72. l. Hazai analógiaként ehhez a székely-sónkra utalhatnánk. (*Paulinyi*, 1924, 647. l.)

¹⁸ *Gothein*, 1887, 388. l.

¹⁹ *Gothein*, 1887, 394—395. l.

ciókban tárul elénk, hordozó ágaiban erről az egyetlen tőről hajtott volna ki.²⁰ Elképzelése már csak azért sem állhat meg, mert a középkor ismert bányatelepeinek a művelése, éppen a leggazdagabb nemesérc-telepeké, egyáltalán vissza sem nyúlik az ősi, a szabad határközösségek korszakába. Akár a Harz-hegységi Goslar-t veszszük, akár a tiroli Schwazot, Tridentet, vagy Karintia (Vellach, Friesach—Zessenberg, Dobratsch, St. Leonhard, Lavanttal) és Stájerország (Zeiring, Schladming) ezüstjét, akár a szászországi Freiberg-et, a művelés elkezdése a XII. (egy-két esetben a X.) századnál korábbra nem tehető.²¹ Áll ez Csehországra, Magyarországra is és a toszkánai Massára.²²

Láttuk, a bányagazdaság középkori rendjét rögzítő helyi bányakodifikációk kivétel nélkül az ezüstművelést imént felsorolt körzeteihez fűződnek.²³ Az ezüstnek ez az egyidejű, de századokkal későbbi kiugrása Európa legkülönbözőbb térségeiben már egymaga arra int, hogy az ősi határközösségek viszonyaitól élesen elütő új történeti helyzettel állunk szemben, és hogy elsősorban ebben a történeti szituációban, nem pedig az ősi kezdetekben kell keresnünk azokat a tényezőket, amelyek a bányagazdaság középkori termelési viszonyainak és jogrendjének a végső kifejlését meghatározták. Csak egy-két ellentétes mozzanatot a megváltozott történeti szituáció érzékeltetésére. — A kincset rejtő hegyek — magasabb régiók — erdőrengetege, s vele együtt az ásványi kincs is az allmende-felségjog révén hovatovább a király, illetőleg a tartományfejedelem, majd ezek adományából az egyházi és a világi földesuraság hatalmi szférájába került.²⁴ Amott a földművelőknek s a harcosnak helyi körzetekben bontakozó szerszám-, kézfegyver-szükséglete, emitt a fogyasztó úri gazdaság mohó kincsszomja és a kalmár kielégíthetetlen profitéhsége. Ott paraszti kisüzem, itt a

²⁰ *Achenbach* fejtegetései a bányajogra vonatkoznak. De ha elfogadjuk idevágó megállapításait, azok szükségképpen kötnének bennünket a termelési viszonyok tekintetében is.

²¹ *Bornhardt*, 1931, 10—12. l. — *Sperges*, 1765, 38—50, 74—77, 84—87. l. — *Wießner*, 1950, 38—40, 140, 193, 213—214. l. — *Ermisch*, 1887, XV—XVI. l. — Kivétel a Tauernnek torlott kőzetekbe ágyazott aranya, amelyet már a rómaiak s előttük a kelta tauriszkok is hasznosítottak. Ld. *Wießner*, 1950, 32—35. l.; a *Strabo*-idézet német fordítása azonban két helyütt („... octava parte decocta ...” és „... maiori quidem diffusione indiguise ...”) hibás. — Ld. *Brunnert* (1926) is.

²² *Kořan*, 1955, 70—77. — *Matunák*, 1928, 5—69. és 83—91. l. *Paulinyi*, 1962, — Vö. alább is 32—34. l. — *Pazdur*, 1960, 27. l. — *Bonaini*, 1853, 629—631. l.

²³ Ld. fentebb 8—9. l.

²⁴ *Maurer*, 1856, 428 s. köv. 11. — *Wopfner*, 1906, 20—32. l. — Vö. *Engels*, 1882, 164—165. l.

földesúr villikális gazdaságának szolgálóira épült sajátkezelésű „nagy”-üzeme — a termelőfolyamat mind tagoltabb osztódásával.²⁵

Achenbach mindebből nem lát semmit. Az ő szemében a jogviszonyoknak semmi genetikus összefüggése nincs a gazdasággal. Nem osztja ugyan a pozitivisták álláspontját. Nem tartja, hogy a jognak valami elkülönült, autark élete volna. Ám az életrehívó és a fejlődést meghatározó erőt nem a gazdaság szférájában, hanem másutt, az ellenkező oldalon feltételezi. Igazában a német neo-humanizmus „népszellem”-elméletének egyik epigonszerű képviselője. A *Savigny*-iskoláé. Utóbbi tette a szokásjogot minden jogalkotás ősforrásává, hirdetvén, hogy a jog a népi létnek egyik sajátossága, akár a nyelv vagy az erkölcs. Szervesen együtt nő, fejlődik a „néppel” és úgy is hal el vele, amint ez sajátosságait veszteni kezdi.²⁶

Kautsky rendkívül eleven ecseteléssel egészen valószínűnek tetsző képet ad az ősi szabad határközösségek bányászkodásának a társadalmi vonatkozásairól. Viszont áll erre is a bírálóknak az az észrevétele, amellyel *Achenbach* elméletét regisztrálta. Értjük: az egésznek nincs semmi adatszzerű alapozása. Az elgondolás rendkívül ötletes. De az egész valójában egyszerű utánfestés annak az ábrázolásnak az analógiájára, amelyet az ősi határközösség (*Markgenossenschaft*) általános szervezetéről *Maurer*²⁷ tollából bírunk, s amelyet annak idején, pozitíve viszonyulva eredményeihez, *Engel* is külön tanulmányban interpretált.²⁸ Vizsgálódását *Kautsky* ugyan szilárdabban is alapozhatta volna. Pl. a mai primitív népek pár huzamaival; több fogódzópontot talált volna *Becknek* a vas történetéről írott hatalmas monográfiájában,²⁹ amely nem volt előtte ismeretlen. Kísérlete, maga a határközösségi rekonstrukció, így is érdeméül tudandó be. Annál inkább, mert egészében az igazságkereső kötelező tartózkodásáról tanúskodik. Amit mond, az az ismert általános keretbe beilleszkedő, ésszerű feltételezés. Kiinduló pontnak mindenesetre elfogadható. Mond persze *Kautsky* ezen túl-

²⁵ Primitív népek is termeltek ezüstöt egészen kezdetleges eszközökkel. Persze csak addig, amíg a felszíni kibúvások, az oxidációs és a cementezési zóna termésképzésben is gazdag dúsérceit művelhették. Ld. *Helmer*, 1962, 293—296. — Vö. *Bornhardt*, 1931, 7—8. l. — *Kořan*, 1955, 74—75. l. — A földesúri sajátkezelésű üzem indítékát főként az „úr” kincsészségébe a termék teljes elsajátítására irányuló törekvésben kell keresnünk.

²⁶ *Srbik*, 1950, 206—207. l.

²⁷ *Maurer*, 1854 és 1856.

²⁸ *Engels*, 1882. — Vö. *Engels*, 1878, 166. l.

²⁹ *Beck*, 1884.

menően még mást is. És ez már problematikus. A XIII. században írásbafoglalt német bányajogot ő is az ősi határközösségből származtatja.³⁰ Innen van — szerinte — a német bányász személyes szabadsága is, amelyre a földesúr minden elnyomó törekvése ellenére megőrzött. Mert „nem is találunk arra példát”, írja, „hogy a bányászok a középkorban bárhol is féljobbágyi vagy jobbágyi helyzetbe kerültek volna.”³¹ Egyenes vonalúnak, lineárisnak veszi tehát ő is a fejlődést az ősi határközösségtől egész a bányafelségjog, a fejedelmi bányagazgatás korszakáig. Holott a kettő közé iktatódik egy egész új formációnak, a feudális termelőmódnak a kifejlése, — a delelőjére törő íve. Új, átfogó társadalmi összefüggések egész sora: a föld tulajdonának a földesúri kisajátítása, a „földesuraság” hatalmi kényszere, a dolgozók tömegeinek személyes kötöttsége, alárendeltsége a földesúri joghatóságnak, a földesúr szolgálóira épült gazdasága, majd a felemás — a szolganak szabadító lazulást, a közszabadnak félszolgaságot hozó — jobbágyság. Kérdjük: mindez pont a bányagazdaság szféráját hagyta volna érintetlenül? Mindaddig, amíg csak — már a formáció delelőjén — regálé-igényeivel nem lépett színre a királyi hatalom és mint a mesebeli farkas Piroskát, egy kapásra elnyelte a bányász ősi paradicsomát? Nyilvánvaló, hogy ez így történeti képtelenség. A fejlődés nem egyenes vonalú, hanem áttételekben zajlik le, spirális pályán mozog. Mint a gazdaság többi ágát, az új formáció uralkodó osztálya, az egyházi és a világi nagyúr befogta hatalma szorítójába a bányagazdaságot is. Mindegyesében: a természeti kincset, de együtt vele a természetet vívó embert is. A robotra hajtott dolgozó embernek, a munka letéteményesének úgy kellett megvívni a munka szabadságharcát, hogy újfent maga előtt lássa az ősi korszak hívőn hitt paradicsomát. *Kautsky* ábrázolása ezt az egész problematikát, hogy úgy mondjuk, átlépi. Úgy fest valamiképpen a dolog, mintha a marxista történetíró abban az indokolt törekvésében, hogy az ősi közösségi tulajdon jelentőségét kellőképpen kidomborítsa, némileg felült volna a történeti jogelmélet romantikus szemléletének. Innen a fejlődésrajz egyoldalú súlypontozása.

Egyébként, hogy a német bányász a feudális társadalomban mennyire nem tudta megőrizni „ősi” szabadságát, elég ha e tekintetben azokra az irodalmi adatokra utalunk, amelyek a IX—XI. századból vasszolgáltatással tartozó földesúri népekről meg földesúri sófőző üzemek szolgarendű dolgozóiról szólnak.³²

³⁰ *Kautsky, 1895*, 108. 1.

³¹ *Ugyanott*, 107. 1.

³² *Waitz, 1878*, 271. 1. 3. j. — *Inama—Sternegg, 1891*, 331. 1. 2. j.; 332. 1. 1. j. *Zycha 1899*, 82 — 84. 1. — *Inama—Sternegg, 1886*, 582. 1. 1, 2. j.; 594. 1. 2, 3. j.

Zycha monografiáját³³ a feudalizmus kifejlésének a korszakára, a X—XIII. századra súlypontozta; éppen arra a fejlődési szakaszra, amely felett Achenbach is, Kautsky is elsiklott. Azt vizsgálja, miként alakult a bányagazdaság szervezete a már megszilárdult feudális rendnek az új formái közt. Megállapításai sikeresen fogják genetikus rendbe az előző ellentétes ábrázolások által meglehetősen összekúszált összefüggések szálait. Véglegesen leszámolt *Arndtnak* a bányaregále eredendő mivoltát hirdető elméletével, amely ekkor már két évtized óta fátyolozta a kutatók látását. *Zycha* arra az eredményre jutott, hogy az ásványi kincs eredetileg annak a felszíni földterületnek volt a természetszerű tartozéka, amely azt magába zárta. Akié a föld, azé volt az ásványi kincs. A feudális földtulajdon kialakulása óta a földesúré. Az rendelkezett vele kizárólag és teljes joggal, az ő tulajdona volt. Hozzá való jogát eredetileg mi sem korlátozta. Kiaknázásába senki másnak nem volt beleszólása. A királynak sem, mert az ásványi kincs kitermelése, a bányaművelés még csak külön királyi jogositványhoz sem volt kötve. A hasznosítás módja felől is teljes szabadsággal döntött; ebben semmi nem kötötte és senki nem kényszeríthette.³⁴

A bánya-felségjog így hát a germánoknál nem kezdettől fogva létező valami. Legalábbis nem abban az értelemben, hogy — ez volt *Arndt* felfogása — az ásványi kincs a király tulajdona lett volna, amelynek kiaknázása felől egyedül a királyi fiskus rendelkezett — még abban az esetben is, ha az történetesen más földjén volt található. S ha nem maga művelte, hozamrészesedés ellenében másnak adott jogositványt a kitermelésére. A bányaregalitásnak ez a tartalma, mutatja ki *Zycha*, hosszabb fejlődés eredménye. Az három lépcsőben csak a XIII. századra alakult ki és vált általánossá. Bizonyos csírája megvolt azonban már kezdetben is, a földesúr korlátlan ásványi kincstulajdona idején. Ez a mag, amely római örökségként³⁵ került át a frank birodalom fiskusi gyakorlatába, mint haszonvételi jog határozható meg. A királynak joga volt hozzá, hogy a földesuraktól bányajövedelmük után különleges adót (censust, jövedelemvámot) szedjen. Szedte is tizedrésnyi hányad nagyságában.³⁶ A második fejlődési szakasz, amikor a királyi hatalom a haszonvétel — az adóztatás — jogán túlmenően most már igényt formált magára az adóalapra, az ásványi kincsre is, azt királyi,

³³ *Zycha*, 1899.

³⁴ *Zycha*, 1899, 44—55. l.

³⁵ *Arndt* (1879, 7—22. l.) és *Zycha* (1899, 36. s köv. 11.) a római joggyakorlatot is merőben ellentétesen magyarázzák. Részünkről *Zycha* értelmezését látjuk helyesnek.

³⁶ *Zycha*, 1899, 8—23. l.

felségtulajdonnak deklarálva.³⁷ A XII. század dereka óta jelentkezik egyre határozottabb fogalmazásban ez a felfogás, anélkül azonban, hogy sor került volna akár egyetlen esetben is a bányák fiskális tulajdonba vételére. Meghátrálva az esetenként érdekelt országnagyoknak — főként egyháziakról tudunk — az ellenállása elől, a királyi hatalom általában beérte igényelt tulajdonjogának az elvi elismertetésével; azzal, hogy a földesurak bányáikat csak külön királyi jogosítvány — engedély — alapján művelhették. A régi keletű bányatized mellett ez a pusztá kegynyilvánítás és általa egy-egy országnagynak a lekötelezése volt ebben a fázisban a királyi bányatulajdonjog gyakorlati érvényesítésének a megszokott módja. Viszont mihelyt az adományos nem volt képes kellő erő kifejtésre, a fiskus a kegynyilvánítást azonos mód hozamrészesedéssel is megfejelte.³⁸ Nem is csekéllyel: a mindeni püspök (1189) bányajövedelme egyharmadát, a brixeni (1189) meg éppen felerészét kényszerült leadni.³⁹

A harmadik fázisban a regále-úr végül valóságosan is tulajdonába vette az ásványi kincset. Most már nem a földesúr, hanem ő rendelkezett kiaknázása felől. Ő szabta meg ennek a módozatait, tekintet nélkül arra, hogy a kincs kinek a földjében rejtett. A hasznosítás általános módja ekkor már az, hogy a király (tartományfejedelem) az ásványi kincs kitermelését bizonyos hozamrészesedés (termékjáradék) ellenében és meghatározott feltételek mellett mindenki számára szabaddá teszi. Eleinte földrajzilag meghatározott körzetben, később általános, országos érvénnyel (általános bányaszabadság). A bányaregalitás e teljes kifejlése idején azonban annak — legalábbis Németországban — már nem a király, hanem a nyakára nőtt területi hatalom, a tartományfejedelem az élvező letéteményese. A megkövetelt királyi jogosítvány és annak formája (az ásványi kincshez fűzött királyi jog átruházása) révén minden ilyen kegynyilvánítással egyre inkább tágult az a terület, amelyen

³⁷ Az új felfogást tükröző formulázások: „lucra in venis argenti vel salis ad cameram regalem pertinentia . . .” (1143); „. . . de argenti fodinis . . . quas iuri nostro tam ibi, quam in aliis imperii nostri finibus repertas antiqui iuris et consuetudinis celebritas adiudicavit . . .” (1189, a tridentinai püspök birtokain feltárt bányákkal kapcsolatban); „. . . cum omnis argenti fodina ad iura pertineat imperii et inter regalia nostra sit computata . . .” (1189, VI. Henrik); „. . . kadmiae cuiuslibet metalli et salinae et quaecunq; per venas subterraneas ad usus hominum provenire possunt, iuris sunt imperii . . .” (1191); „. . . certum est et indubitatum, quod quitquit metalli in visceribus terrae reperitur, de antiquissimo iure imperii fisco nostro attinet . . .” (1207, *Böhmer*, 1870, No. 226). — *Vö. Zycha*, 1899, 32–33. l.

³⁸ *Zycha*, 1899, 24–35. l.

³⁹ *Zycha*, 1899, 34–35. l.

a királyi jog átesúszott az adományosok, a jogosítványosok kezébe. A „jogállománynak” ez a fokozatos megfogytározása akkor vett rohamos, a királyi hatalmat bánya-regalitásából kivetkőztető fordulatot, amikor — már a XII. század vége óta — egyre gyakoribbá váltak az olyan jogosítványok, amelyeknél nem egyszerű nagybirtokos uraságról volt szó, hanem amikor az adományos egy személyben közjogi funkciót betöltő tartományfejedelem is volt, maga a jogosítvány pedig nemcsak a magánbirtokaira, hanem a fejedelmi hatalma alá tartozó egész tartományra, az egész territoriumra kiterjedt. Ez pedig a XIII. század folyamán — lehet, olykor bitorlásképpen — csaknem valamennyi tartománynál bekövetkezett, amelyek területén számottevő ércelőfordulások lettek ismertté.⁴⁰

Hogy mely ércetek tartoztak a bánya-felségjog körébe, e tekintetben, *Zycha* megítélése szerint, a gyakorlat ingadozó volt. Úgy véli, hogy elvben a regalitást minden hasznosítható ércfajtára vonatkoztatták, a gyakorlatban azonban csak a nemesércekre, illetőleg a nemesfémek érevegyületeire alkalmazták. A vasérc általában megmaradt a földesúr tulajdonának.⁴¹

Abban, hogy a bánya-felségjog ezzel az új tartalommal telítődött, volt valami cselekvő szerepe a tartományfejedelemi hatalomnak is: egyre újabb jövedelmi forrásokat igénylő hatalmi és dinasztikus törekvéseinek. De annyiban csupán, hogy ezen az aktivitásán múlt, hogy annyi más mellett a bánya-felségjog is a királyéból átesúszott a tartományfejedelem kezébe. Egyébként csak leszámítolójá volt annak a mélyreható változásnak, amely időközben a fejedelmi hatalom által egyáltalán nem befolyásolt fejlődés során az ásványi kincs hasznosító birtoklásában végbement, nem hagyván érintetlenül a bányagazdaság belső szerkezetének egyetlen eresztékét sem. A tartalmában forradalmi változás ismeretjegyei: a földesúri bányaüzem felbomlása, a dolgozó bányász nép kiszabadulása a földesuraság személyi kötöttségeiből és közvetlen részesedése az ásványi kincs hasznélvező birtoklásában.⁴² *Zycha* beható vizsgálat alá vette e bomlási folyamatot.⁴³ Idevágó fejtegetéseit alább a magok helyén híven regisztráljuk. Itt csak annyit, hogy ennek a fejlődésnek a demiurgosát *Zycha* is a dolgozó bányásznépben és magas színvonalú különleges munkájában látja.

Szoros időbeli párhuzamot mutat a bánya-felségjog kifejlésének e végső fázisával a bányaszabadság elvének a gyakorlati érvényesü-

⁴⁰ Ld. *Zycha*, 1899, 157—158. l. és *Zycha*, 1903, 339—340. l.

⁴¹ *Zycha*, 1899, 58—59. l. és 59. l. l. j.

⁴² *Zycha*, 1899, 156 s. köv. 11.

⁴³ *Zycha*, 1899, 79—156. l.

lése. Kétségtelen: messzemenően érdekelt benne a regále-tulajdonos, a tartományfejedelem. Minél nagyobb mérvű az ásványi kincs kitermelése, amihez a szabad kutatás erősen hozzájárul, annál nagyobb a regalitás pénzügyi hozama, a fiskus haszonrészesedése. Végül bizonyos tárgyi összefüggést teremt a regalitás és a bányaszabadság közt az is, hogy az utóbbi tényleges érvényesülése a földesúrral szemben nem kis mértékben függött a tartományfejedelem hatalmától.⁴⁴ Ennek ellenére a szabad kutatás kiharcolását *Zycha* elsősorban a dolgozó bányásznépnek tudja be. A bányaszabadság kétélű fegyver. A földesúrnak szegezve, egykori kincstulajdonának többé-kevésbé teljes annullálása mellett a dolgozó bányásznépet az ásványi kincs hasznélvező birtokába emeli. A regále-tulajdonossal szemben alkalmazva, azt arra kötelezi, hogy a kincset (érceret) találónak a művelési jogosítványt megadja. Mindkét irányban csak egy fél volt érdekelve: a dolgozó bányásznép.⁴⁵ A dolgozó nép áll egyedül a földesúrral szemben akkor is, amikor utóbbi a bányaszabadság első formájának a kinyilatkoztatására kényszerül. Értjük a földesúr kinyilatkoztatta turzási szabadságot, a „hegynek”, az ismert bányakörzetnek a szabaddá tételét.⁴⁶ És a dolgozó bányásznép lesz az, amely a földesúri vállalkozás és üzem csődjéből megtalálja a kivezető utat. De erről majd alább.

⁴⁴ *Zycha*, 1899, 66. l.

⁴⁵ *Zycha*, 1899, 65–79, 166–172, kül. 170–172. l.

⁴⁶ *Zycha*, 1899, 67–69. l. Igen találó *Zycha* terminus technicusá, a „grundherrschaftliche Bergfreierung” és a „freie Berge” (vö. „Freiberg”).

A feudalizmus kialakulása, a földtulajdon általános „földesúri” eltulajdonítása nem hagyta érintetlenül a földben rejlő ásványi kincs ősi közösségi hasznosítását sem. A feudális földesúr, az egyházi és a világi nagybirtok, élén a királyi hatalommal erre is rátette kezét. Maga tulajdonának tekintette és vagy közvetlenül gondoskodott villikális gazdasága keretében annak kitermeléséről, vagy haszonrész, terményjáradék ellenében adta ki alattvalóinak hasznosító kitermelésre. Adatszerűen e változás nyomon nem követhető. A X. század óta sűrűsödő okleveles emlékek azonban egyértelműen a bányagazdaság földesúri kötöttségéről tanúskodnak. Hol maguknak az egyházi és világi földesuraknak saját kezelésben művelt bányáiról, sófőző üzemeiről hallunk, hol a személyi census mellett vasat vagy aranyat is szolgáltatató, tehát vasat is termelő, vagy fővénnyel arany mosásával foglalkozó kis paraszti gazdaságokról.¹ A feudalizmus általános fejlődésmenetében a bányakincs e „földesúri” tulajdonbavétele elfogadható — ésszerű formában rekonstruálható is. A fémek elsődleges, ércvegyületekben jelentkező előfordulásai földtani adottságaiknál fogva általában — legalábbis a gazdagabbja — a hegyvidék magasabb régióira estek, az ismeretlen erdőrengetegre, amely jobbára túlhan terült el a föld felszíni megmunkálásából élő paraszti településeknek az első, a szállásfogó övezetén. Mindez a tengernyi senkiföldje, amely nem tartozott sem egyes falvak, sem faluközösségek osztatlanul haszonélvezett határához („Allmende”-jéhez), a frank királyi hatalom létrejöttével királyi tulajdon lett. De mert a királysággal egyidejű a királyi birtokadomány, idővel ez az erdőrengeteg is egyházi- és világi tisztviselők kezén elaprózódott, a kialakuló földesúri osztály tulajdonába ment át.² Az adományként nyert királyi földön nem volt vitás az „úri-

¹ *Inama—Sternegg, 1909, 579—580, 647; 1899, 329—332. l. — A sófőzésről ld. ua. : 1866. — Vö. Zycha, 1899, 82—84. l. — Dopsch, 1921—1922, 180—182. . .*

² *Schröder—Künßberg, 1932, 224—226. l. — Vö. Wopfner, 1906, 20—23. l. — Dopsch, 1923—1924, II, 127. l. — Kulischer, 1928, I, 27—39.*

rendű” tulajdonosok helyzete. Őket illette a föld s annak minden pertinenciája. Az ismert avagy történetesen felfedezett ásványi kincsnek éppen úgy megvették a vámját, mint ahogy censussal mérték az irtásos települést vagy a patak malomhelyét.³ Ami itt a faluhatárokon kívül eső erdő-régióban magától értetődő volt, annak utóbb hatalmi kényszerrel érvényt lehetett szerezni a falusi „Allmende”-n is, bár oklevelek konkrét példáját nem őrzik.

A fémtermelés, bizonyos fémnek a kivonása természetes ércvegyületeiből, már eredendő mivoltában összetett munkafolyamat; az még a legprimitívebb eljárások esetében is. Ha csupán legfőbb elemeit vesszük is, legalább hárommenetű. Értjük: az ércfejtést; azután az érc előkészítését a kohósításra (pörkölés, darabolás, iszapolás stb.); végül az olvasztást, a fémek tulajdonképpeni elkülönítését ásványi és fémtársulásaitól. A kezdeti korszakokban, amikor a termelés a teléreknek általában dúsabb ércet tartalmazó kibúvásain folyt,⁴ az egész termelőfolyamat súlyponti mozzanatát az olvasztásban kell látnunk. Ez volt ekkor az egyetlen igazán igényes, gyakorlatot és különleges tapasztalati tudást megkívánó munka. Feltehető, hogy ekkor még az ércelőkészítést is munkatársaival maga az olvasztó végezte. Mindenesetre benne kell látnunk az egész termelőfolyamat szakmai irányítóját. Az érfejtő részlegét is; ha mással nem, a felszíni fejtések, majd a kutatóturzások helyének a kijelölésével szólt bele munkájukba.

Miután a felszíni kibúvások dús ércei primitívebb olvasztó-eljárás mellett is bő fémtermést adtak,⁵ az ezüstércnek kohósításának általában igényesebb technikája ellenére is fel kell tételeznünk, hogy egy-egy számottevőbb érctelep művelésének a kezdeti, a felfedezést követő korszakában, a nemesfémbányászatban is megvoltak a kisüzemi termelés rentabilitásának a lehetőségei.⁶ Ugyanúgy,

³ Beszédes példa Alberich gróf 931. évi tradíciója, aki egy telkét és egy vas olvasztót adva cserébe a salzburgi érseknek, egyben censusmentes vasfejtést is biztosít az érsek szolgáinak („famulis” — nyilván a kérdéses telken ülő szolgálónépe értendő). (*Zahn* I. No. 20.; v. ö. *Inama—Sternegg*, 1891, 331. l. 2. j. —) A mentesítés előtti helyzet — az általános gyakorlat — tehát az volt, hogy a földesúr földjén létező vaskőtelepet annak helyben lakó vasolvasztással foglalkozó népei meghatározott census ellenében fejthették olvasztókemencéjük számára.

⁴ Ld. a Goslar melletti *Rammelsberg* kezdeti művelési viszonyainak a leírását: *Bornhardt*, 1931, 7—12. l.

⁵ Jó példa a világhírű *Potosi*, amelynek felfedezése (1545) ugyancsak egy rendkívül dús érő felszíni telérbibúváshoz fűződik. A bennszülött indiánok e kibúváson primitív olvasztókemencéikkel az első öt esztendőben évi 200 tonna ezüstöt termeltek, az akkori világtermés 28%-át. Igaz, hogy ez a telérbibúvás tekintélyes részében színezüstöt tartalmazott (*Helmer*, 1962).

⁶ V. ö. *Helmer*, 1962.

mint ahogyan kisüzemű volt primitív, bucakemenccs korszakában a vastermelés.⁷ Vagy ahogyan kisüzemű maradt éppen egyszerű technikájánál fogva egész napjainkig az aranymosás,⁸ amely másodlagos lelőhelyéről, a folyók fővényhordalékából egészen egyszerű, mesterkedésszámba menő eljárással termeli ki az ott már megmunkálható fém formájában található arany szemcséket.⁹ Ennek ellenére mind a sónál, mind a nemesérceknél — úgy tűnik — a gazdagabb telepek kitermelése a földesúr saját kezelésű üzeme keretében indul meg. A sófőzés, vagy az ezüstabányászat a földesúr szórt birtokrészekből álló villikális gazdaságának egyik ága. A sófőzésnél ez a királyi Reichenhall és a prümi apátság tulajdonát képező Moyencic példáján tényszerűen is megállapítható.¹⁰ Az ezüstabányászat üzemformájára ily korai időkből nincs adatunk. Első értesítéseink azonban, amelyek erre egy már későbbi korszakban némi fényt derítenek, oly viszonyokat tárnak elénk, amelyeket másként mint a már bomlásnak indult sajátkezelésű földesúri üzem maradványainak, illetőleg továbbfejlődésének nem értelmezhetünk.¹¹

⁷ *Zycha*, 1899, 82—84. l.

⁸ A csallóközi aranymosás készségének és technikájának a leírását adja *Nagy*, 1903. Újabbban *Uzsoki*, 1961, és különösen *Timaffy*, 1961. Mosták a fővényhomokon kívül még a hegyoldalak felszíni rétegeiben képződött ún. torlatok („Seife”, „Seifengebirge”) mállott kőzeteinek az érceit (arany, platina, cinn) is. Ilyen mosások emlékét őrzi nálunk Nagybánya régi német neve, Frauensaißen, a Zólyom megyéből ismert Lipschersaißen. — Nagyszabású mosómű nyomairól tud *Dunschwan* az Alsó-Tátra déli lejtőin is, a Besztercebánya és Breznóbánya közötti térségben (*Engel*, 1797, 192. l.; újabb változat: *Ratkoš*, 1957, 455. l.; magyarul, de nem szabatos fordításban: *Zivuska*, 1906, 10. l.).

⁹ I. Ferdinánd királynak Erdélybe küldött biztosai 1552 március — áprilisában készített jelentésükben feljegyezték a Maros menti loturákban mosott fővényarany finomságát is, azt 18—23 karát közt váltakozó fokozatokkal jelölve. (*Wien, Hofkammerarchiv*, Handschriften No. 374, fol. 69/a—71/b.)

¹⁰ *Inama—Sternegg*, 1886, különösen 594—595. l. Természetesen itt is csak mint a fejlődés kiindulópontja.

¹¹ A földesúri bányatulajdon és a saját kezelésű földesúri üzem időbeli párhuzamosságát és ennek az üzemformának az uralkodó szerepét, valamint genetikai összefüggését a későbbi korszak nagyüzemével *Zycha* (1899, különösen 79—122) fejtette ki a meghatározottabb formában, de egyszersmind a legszélesebb körű s aprólékosan elemzett adatbázison is. Magunk ábrázolása is e vonatkozásban, itt és a következő fejezetben egyaránt, a lényegyet tekintve őt követi. *Zycha* egyébként e felfogásával nem áll egyedül. *Inama—Sternegg* (1891, 331. l.), *Schmoller* (1891, 671 és 683. l.), *Neuberg* (1892, 14 s. köv. 11.), valamint *Gothein* (1892, 614. l.) ugyancsak a földesúri üzemből látják a német bányagazdaság kezdeti üzemformáját. *Schmoller* és *Gothein* azzal a módosulással, hogy ezeket az üzemeket általában királyi üzemeknek tekintik. Mindketten magukévá tették volt *Arndtnak* a regálé-elméletét (ld. a 14—15. l.). — *Vö. Zycha*, 1899, 79—80. l.

A hatalmi kényszerre épült feudális „úri” fogyasztógazdagság határt nem ismerő bírvágya és kincséhsége,¹² már egymaga érthetővé teszi, hogy a feudális nagybirtok a területén feltárt gazdagabb só- és nemesérctelepek kiaknázását magának tartotta fenn. Egyik is, másik is, amaz mint tömegszükségleti cikk, emez mint a termelés differenciálódásával egyre fontosabb szerephez jutó pénznek az anyaga, szilárd értékű áru volt; mi több a nemesérc-telep mellett még a kincshalmaznak, a gyors meggazdagodásnak a közvetlen forrása is.

A földesúri üzemek létesítése nem is ütközött különösebb nehézségbe. Ellenkezőleg, az adott történeti helyzetben a nagyüzemi formának éppen a nagybirtokos földesúr villikális gazdaságában voltak meg leginkább az előfeltételei. A felszíni fejtésnél az összetett termelőfolyamat egyes részlegei a munka színvonala, technikai igényessége tekintetében erősen elütöttek egymástól, míg másfelől a munkának ez a minőségi oldala szinte fordított arányban állt a mennyiséggel, az egyes részlegek munkaerő-szükségletével. Utóbbi nézve, a legigényesebb, a legmagasabb színvonalú részlegnek, az olvasztásnak¹³ volt a legkeskenyebb a személyi keresztmetszete. Azt, ha segéderők közreműködésével is, egy-egy kemencénél, de akár többnél is egyetlen olvasztómester is végezhetette, illetőleg irányította. Annál népesebb volt az ércfejtő-részleg, s ennek megvolt a jó oka. Először is a fejtő-részleg teljesítményétől, érctermelésétől függött az egész üzem hozama, terméseredménye. Másrészt egy-egy kemence nyersanyagellátását már önmagában véve csak több fejtő-kéz tudta biztosítani. Viszont az itt folyó munka, a fejtés, ha mindjárt egyik legmegerőltetőbb változatában is, alapjában véve nem volt több a nyers izomerőnek szerszámforgató kifejtésénél. De mert ennek az alapvető részlegnek a munkája különösebb szakmai felkészültséget nem igénylő egyszerű munka volt, egy-egy gazdagabb kibúvás kitermelésének a megindítása nem jelentett különösebb gondot a földesúr számára. Elég volt, ha alattvalóinak a szolgarendű, személyi szabadsággal nem bíró rétegéből bizonyos számú szolgacsaládót („mancipium”-ot) kivont addigi foglalkoztatottsága köréből és a történetesen felfedezett kibúvás fejtésére rendelte őket. Állt ez az olvasztó-részleg és az ezzel kapcsolatos ércelőkészítés dolgozóira is. Menetközben váltak az olvasztómester keze alatt betanított munkaerőkké. — Fogasabb kérdés volt az olvasztó munkakörének a betöltése. Itt már eleve fennforgott a különleges szakmai

¹² Ld. Nagy Károly elítélő nyilatkozatát az egyháznagyok kapzsiságáról I a 811. évi birodalmi gyűlésen. (*M. G. Concilia* I. 162. 1.; id. *Kulischer*, 1928, I. 39. 1. 4. jegyz.).

¹³ Ld. fentebb a 28. 1.

hozzaértés, bizonyos, tapasztalaton szerzett tudás (anyagismeret, technikai eljárások) követelménye, amely a kiválasztás lehetőségét tetemesen szűkebb körre korlátozta. Bizony megeshetett, hogy a földesúrnak idegenben kellett az arra alkalmas személynek utánanéznie.¹⁴ De megtalálhatta akár a maga földesúri hatalma alatt élő ötvös személyében is, akinek jelenlétével a kibontakozó feudalizmus korszakában mind az egyházi, mind a világi nagybirtokon számolhatunk.¹⁵ Ám a munkaerő mellett kellett a munkához szerszám is. Szükség volt csákányra, ékre, kalapácsra, kotrókapára, gyűjtőtekenőre, talicskára, rostára, iszapolóládára, olvasztópestre, tégelyre, no meg a hőt szolgáltató faszénre. E készség egy részét kétségkívül ki-ki maga barkácsolta. Mégis kovács és szénégető közreműködése nélkül a termelőfolyamat lezajlása már a legkezdetlegesebb üzemforma mellett is bajosan képzelhető el. Viszont egyiket is másikat is a földesúr meglevő szolgáló-népei köréből tudta átirányítani az induló bányaiüzem szolgálatára.¹⁶

A feudális gazdagság kincsszomja tehát egy-egy egész bányászfalura való népet rendelt az erdők lakatlan rengetegében felfedezett kincs kitermelésére. Mindannyia most már örökletesen a bányamunkára fogott szolgálcsalád, „mancipia” volt. Munkájukat itt is robotba végezték. Annak termékét egészében az úr sajátította el, míg ők maguk családjukkal az új bányatelep körzetében juttatott földön — esetleg irtásokon — tengették életüket.¹⁷ Munkájukat hajcsárkodó földesúri tisztek, maguk is jobbára bizvást szolgarendűek, vigyázták. Mindannyiuk felett pedig ott állott az egész birtokkörzetet igazgató gazdasági intéző. Ő volt a termelt kincs átvevő és továbbító számtartója.¹⁸

*

¹⁴ Vö. *Bornhardt, 1931, 7—12. 1.*

¹⁵ Vö. pl. alább a 24. és 25. jegyzetben a garamszentbenedeki apátság szolgarendű ötvöseit.

¹⁶ A felső-ausztriai Hall egyik sófőző-háza részére 1137-ben hat unkeni erdőtelkes tartozott fát szolgáltatni (1137: *Inama—Sternegg, 1886, 582. 1. 2. j.*).

¹⁷ Vö. *Inama—Sternegg, 1886, 595. 1.* a sófőző-telepek társadalmi helyzetéről mondottakat, ahol azonban a kezdeti állapot és az idővel beállott változások ábrázolása egybefonódik. Mi a fentiekkel kapcsolatban az első mondatot emeljük ki: „Diese Arbeiter waren zunächst als Unfreie im Eigentum der Herrschaft, wurden mit dem Sudwerke, zu dem sie gehörten veräussert und verschenkt, und blieben lange Zeit hindurch in dieser sozial abhängigen Stellung.”

¹⁸ Vö. *Inama—Sterneggnek (1886, 594—595. 1.)* a pümi apátság sófőző-üzemére vonatkozó adatait és alább a következő fejezetet; közelebből az 44. és 57—59. 1-on mondottakat.

A földesúri bányauzemről a fentiekben felvázolt kép valójában csak rekonstrukció. A természeti adottságokkal és a természet-szabta munkafolyamattal, valamint a korabeli társadalmi viszonyokkal számotvető visszakövetkeztetés — részben a későbbi fejlődésnek, a felgyorsult átalakulásnak bőbeszédűbb írásbeliségben tükröződő mozzanataiból, részben a sótermelésnek jobban kitapintható régebbi viszonyaiból.

*

Hazai vonatkozásban még ennyire sem támaszkodhatunk. Az újat hozó átalakulás nálunk jórészt már csak a másutt korábban kialakult viszonyoknak a kész átvétele. Átplántálódás és nem a honi kezdetek továbbfejlődése. Az ugrásszerű változásban szinte nyomtalanul merült el a múlt.

Kétségtelen, hogy a magyarság a honfoglalás után mihamar megismerkedett új hazája földalatti kincseivel. A magyar királyoknak Szent István, sőt az újabb kutatások szerint Géza korára visszanyúló pénzverése a regensburgi mintára vert igen jó minőségű obulusaival, amelyek külföldön is, fel egészen a Keleti-tengerig széleskörű elterjedésnek örvendtek, nem képzeltető el hazai ezüsttermelés nélkül.¹⁹ A jelek a később is leggazdagabbnak bizonyult Selmecbányára utalnak. Nemcsak mert Selmecbányára vonatkoznak a hazai ezüstművelésről szóló legkorábbi (1217, 1228) konkrét adataink.²⁰ A IV. Béla idejében „alapított” mai város előtelepülésének, az ún. „óváros”-nak a helyrajzi hagyománya,²¹ de még inkább az 1956-ban itt végzett ásatások eredménye²² nem hagy

¹⁹ *Hóman Bálint, 1916*, 169 s. köv. 11. — *Huszár, 1938*. — *László, 1963*.

²⁰ 1217. II. András király Sándor mesternek kárpótlásul a főpohárnoki méltóságért „de redditibus, qui nobis in Bana solent provenire” évi 300 márka ezüst kifizetését rendeli el. (*Fejér CD*, III. 1. 205. — Vö. *Szentpétery*, 334. sz.) 1228. A belai föld (a mai Bélabányai-pataktól, szlovák nevéen Starý potoktól nyugatra terült el) határa kelet felől a Garamon innen a Bela-patak torkolatánál kezdődik s ezen patakon át halad egészen a Zukule hegy lábáig, majd a hegységre fordulva „vadit per summitatem montis, qui dicitur Berch, usque ad argenti fodinam . . .” (*Wenzel, AVO*, VI, 460–462. l. — Vö. *Šmilauer, 1932*, 129–130. l. — A földrajzi fekvés némileg eltérő értelmezésével: *Györffy, 1963*, 433. l.).

²¹ Mint élő hagyományt *Bél Mátyás* jegyezte fel első ízben (*Bél, 1742*, 579. l.) selmecbányai munkatársának, *Richter Józsefnek* csaknem szó szerint átvett munkálata (kézirata a Magyar Orsz. Levéltár könyvtárában) alapján.

²² *Polla, 1958*, 453–477. l. — Az ásatás a mai város északi oldalában emelkedő hegy tetején, ahol XVIII. századi felvételek egy régi váromot jeleztek, nagyobb világi jellegű épület alapfaltöredékeit tárták fel, az egyik faltöredéknél kettős, a fal két oldalát határoló román ívű faragott kőből épült kapuzattal. Ezek egyikénél az ugyancsak román ívű, de díszítéseiben már gótikus elemeket is felmutató kovácsolt vasajtó (egyszárnyas) is előkerült,

kétségben afelől, hogy már az Árpád-kor legelső századaiban is folyt a művelés az itteni kibúvásokon. További bizonyosága ennek a hegy keleti oldalában, az ún. „Glanzenberg”-en látható tekintélyes fejtés, amely omladékaiban is rendkívüli méreteivel és a porlasztó tűz kormozó lángjától elszíneződött sziklafalával egyben páratlan műszaki emléke is a kezdetek felszíni művelésének. Az egybevágó helyszíni emlékek világánál kései, XVII. századi feljegyzése ellenére is mintha hitelesség igényével léphetne fel az a cseh krónikás-hagyomány is, amely szerint Brzecislaus morva fejedelem a lengyelek felett aratott győzelme után foglyait részben apjának küldte Csehországra, részben Magyarországra adta el bányamunkásnak.²³ Ez arra mutatna, hogy a földesúri (királyi) nagyüzem Selmecbányán is szolgamunkán alapult. Másként ez nem is igen volna elképzelhető. Aminthogy szolgálélemek voltak az aranyosást végző királyi „aurifex”-ek is, mint pl. a Naszály-erdőben lakó Nesku és fivérei, akiket I. Géza király a garamszentbenedeki apátságnak adományozott.²⁴ Ez a szolgarendű „aurifex” nem volt ugyanis más mint királyi ötvös, aki azonban a mesterségéhez szükséges nyersanyagot is maga termelte — mosta — a Duna fővényéből,²⁵ mint ahogy kezdetben nyilván megvolt a nyersanyagtermelésnek és a feldolgozásnak ez az osztatlan egysége a kovácsmesterségnél is. Az arany-

amelyen az ezüstöt és az aranyat szimbolizáló hold és nap rászegecselt képe látható. Ez és az előkerült tárgyi emlékek közt talált bányász ék, agyagból készült bányalámpa világos jelei, hogy a feltárt romok az egykori királyi bányauzem igazgatási központjának a maradványai. Érmek csak XIV. század elejiek kerültek elő. A tárgyi emlékanyagot is a beszámoló általában XIII—XIV. századnak tartja. Viszont a feltárt falrészek falazásmódja és a kapuzat kidolgozása a „XIII. század első felét megelőző időre” vallanak.

²³ *Balbinus*, 1677, pag. 163 (liber III, cap. 1.). — Idézi *Bél*, 1742, 569. l. — *Vö. Schoenvisner*, 1801, 87. l.; *Wenzel*, 1880, 18. l., 7. j.; *Huszár*, 1938, 351. l.

²⁴ *Knauz*, *Monumenta*, I, 25. sz., 55. l. — *Vö. Szentpétery*, 20. sz. — A „Naszal” erdő ma is azonos nevű hegy Vác felett a Duna bal partján (*Dr. Györffy György* szíves közlése).

²⁵ Az „aurifex” = aranyosó jelentésre ld. a passai püspökségnek a X. sz. végén hamisított aranyosó-jogosítványát (idézi *Zycha*, 1899, 17. l. 39. j.), amely szerint: „aurifices autem eorum, quoscumque permiserit praefatae sedis antistes, non aliter, quam nostri omnibus fluminum arenis absque contradictione utantur”. — Idézi *Zycha* (1899, 17. l. 36. j.) további adatot is 1015-ből a Ticeinon mosó „aurifex”-ekről. — Csakis Nesku aranyosó és egyben ötvös mivoltával magyarázható a Duna menti falusi lakóhelye is. Ha csak ötvös lett volna nyilván valamelyik királyi vár alján lett volna szállása. Foglalkozásának kettősségére — a nyersanyag termelésére és feldolgozására — enged viszont következtetni az a tény, hogy III. Ince pápa 1209. évi birtokmegegerősítő levelében az apátságnak már nem a naszályi „aurifex”-eit, hanem a váci ötvöseit („aurifaber”-eit) említi (*Knauz*, *Monumenta*, I, 182, sz., 190. l.).

mosásnál, annak széleskörű lehetőségei mellett, számolnunk kell a fővényaranynek az egyházi és világi nagybirtok részéről történt hasznosításával is.²⁶

²⁶ A fenti (25. jegyz.) értelemben vett aranymosó ötvösöknek tekinthetők a pannonhalmi apátságnak az 1237 körüli évekre tett összeírásában különböző falvakban felsorolt „aurifaberei” is (*Pannonhalmi rendt. I.* 771. l.; vö. *Szentpétery*, 635. sz.)

3. A FÖLDESÚRI BÁNYAÜZEM BOMLÁSA AZ ADMONTI APÁTSÁG „ZEZZEN”-HEGYI BÁNYÁINÁL

A feudális Európa különböző bányakörzetei közül az alpesi tartományok, Karintia (Friesach, Lavanttal, Dobratsch), Trident és Cur-Rätia (Posclave) nemesfémbányászatának a termelési viszonyai találtak legkorábban — a XII—XIII. század fordulóján — beszédesebb lecsapódást a gyakorlati írásbeliség egyidejű termékeiben. Ezekben az írásos emlékekben az alakulásnak, a régi és új ölelkező egységének oly mozzanatai rögzítődtek, amelyeket nem igen lehet közvetlen kapcsolatba hozni az előbbi fejezetben vázolt kezdeti állapottal. A fejlődésbeli összefüggés csak úgy világosodik meg előttünk, ha a kettő között az átalakulásnak, a fejlődésnek egy közbülső átmeneti szakaszát feltételezzük. Viszonyokat, amelyek egykor a vázolt kezdeti állapot bomlásából jöttek létre, de az említett századfordulóra már csak töredékes maradványaik meredeztek a tovább differenciálódó fejlődésnek partokat elmosó sodrából. A másik végről, a kezdetek felől, a következtető megfontolás nyújthat további támpontot rekonstruktív kiegészítésükhöz. Mindenekelőtt azoknak a változásoknak a számbavételével, amelyeket a művelés előrehaladtával a nemesfémbányászat természeti adottságainak kellett szükségszerűen a földesúri üzem eredeti szerkezeti fölépítésében kiváltaniok.

A lényeges változást utóbbi tekintetben a fejtőmunkának a természeti nehézségekkel együtt sarjadzó és növekvő technikai igényessége hozta magával. Ez a folyamat akkor indult meg, amikor az érc kibúvás itt is, ott is megfogyatkozott, és a fejtés, a telér csapását keresve, az elapadt felszín szélességéből egyre-másra a mélybe fordult; amikor egy-egy bányakörzetben a kezdetek felszíni „törése” helyett a mélyművelés vált általánossá. A munka, amely eladdig szeszélyesen szélesedő pásztákban a felszínt bontogatta, laza, az érc-törő dolgozókat alig összefogó szórtságából most egyes pontokon összpontosult, hogy szűkrefogott vājógödörből (a bányamű „puteus”, „Grube”, „bana” elnevezése őrizi emlékét) indulva, egyenes keresztmetszetű fejtőmű, a későbbi akna mélyítésével törjön a föld kincsének a mélyben sejtett dús erei felé. A felszín közönséges

„kötő” munkája egyszerre egész sor újabb mozzanattal, fogással bővült, — most vált igazában „bányászkodássá”. Mihelyt csak két-három ölnyi mélységet is értek az új formájú fejtőművek, szükség volt a beazástól óvó felépítményre. Az akna fenekét süllyesztő és ércet termelő „vájár”-munkával egyidejűleg a föld felszínére kellett hozni nemcsak a kitermelt ércet, de a meddő kőzetet is: merőben új munkafolyamatban töltődött fel a hegy lejtőjén, az aknaszáj szomszédságában, a „hányó”. A leszálláshoz, a fejtett érc és meddőkőzet felszállításához, sőt a több ölnyi mélységben itt-ott már feltörő bányavíz meregetéséhez is külön készséget, berendezést kellett építeni: latorjásor cikk-cakkját, kötélen eresztett s emelt vasalt vödört (cubulus), s fent az aknaszájnál felvonó-állást, padozatot hozzá. A szilárd kőzet vetemedéssel, laza, mállott törmelékkel (a tridenti források „falumberg” = fauler berg-je) rétegződött — omlott az aknafal, a vájárnak az omlás zsaluzó megtámasztását is ki kellett mesterkednie. Az aknajáratból az erek vonulata szerint különböző szinteken oldalvágatokat nyitottak; egy-egy vájárpár vagy akár csoport, elkülönülve az aknajáratot mélyítő társaktól, ezeken az ércetfejtő vajatvégeken („Ort”) dolgozott. Ha a zárókőzet nem szilárd szikla volt, itt is szükség volt ácsolásra. No meg a fejtett ércet most már a bányán belül is szállítani, talicskázni kellett a vajatvégektől a főjáratig. A vájár gondját nemcsak a természet nehézségein kifogó, szerszámot, eljárást tökéletesbítő fortélykodás öregbítette, hanem a gondolati munka, a figyelmeztetés is: az erek, az ércek fajtáit magának kellett most már biztos tudással ismernie, ha nem akart vakra futni csaloéka szegény ércek vonulatán, avagy hibázni a válogatásnál, hogy csak kohósításra alkalmas matéria kerüljön gyújtó-tekenőjébe, az idevaló pedig ne keveredjék el a hányóra szánt meddőkőzet halmába. Rendkívül megnövekedett igényességével természetszerűen velejárt, hogy a mélyszerinti bányaművelés sokszorososan összetett munkafolyamatában a vájármunka lett alapvetővé, a többit túlszárnyaló uralkodó elemmé.

A termelési viszonyok további alakulása szempontjából a fejtőmunka imént vázolt fejlődésével kapcsolatban két mozzanatot kell kiemelnünk. Az egyik, hogy a bányában folyó ércfejtés igényesség tekintetében utólrta az olvasztásnak kezdetben messze felette álló munkafolyamatát. Ezzel automatikusan kinőtt ennek gyámkodása alól. A „bánya” a benne folyó munkának nagyfokú osztottságával, s ami velejárt, technikai oldalának szinte ugrásszerű, minőségi változást jelentő szintemelkedésével, az összetett üzem egészén belül teljesen önálló, sui generis részleggé terebélyesedett. Olyannyira, hogy önállósulása már szinte előrevetette a két fő munkafolyamatnak, a bányászatnak és a kohósításnak a későbbi fejlődés során

— látni fogjuk — a vállalkozás síkján is bekövetkező elkülönülését.¹

A másik mozzanat: a mélyművelés sokrétűen bővült munkafolyamata nagy változásokkal jár a fejtőüzem szerkezeti felépítésében és munkaszervezetében is. A felszínen az egész fejtőrészleg úgyszólván egyetlen munkahelyből, az előbb itt, majd amott kezdett „törésből” állott. A fejtőknek a hegy testét felszagगतó munkája pedig csak azonos egyszerű munkának időben egybeeső ismétlődése, egyszerű kooperáció volt. A mélyművelésnél ezzel szemben a fejtőüzemek a térbeli — bár laza — egysége a teljesen azonos jellegű üzemegységek egész sorára, a „hegy” különböző pontjain egyidejűleg művelt „bányák”-ra bomlik fel. Minden ilyen részegységben helyi elkülönülésben ugyanaz a munkafolyamat zajlik, amely azonban a felszíni fejtéshez képest tetemesen bővült: egymást kölcsönösen feltételező különleges munkák láncolata. Minden bánya egy-egy önálló, egymástól független egység. Mindegyiknek megvan a maga külön dolgozóegyettese, amelynek összetételét a munkafolyamat egészét kitevő különleges munkák sora és munkaerőszükséglete határozza meg. A kollektíva az egyazon bányában dolgozó vájároknak, (az aknát mélyítő és a vajatvégeken dolgozó vájároknak,) a bányaácsoknak, az érc- és kőzet hordóknak, a felvonóknak s egyben vízmergetőknek, a felszíni talicskázóknak és a bányakovácsoknak az összessége. A földesúri saját üzemben belül a felszíniről a mélyművelésre történt áttérés mozzanatában ezek a bányánként alakuló dolgozóegyettesek, bizonyos feltöltő erőbevetéssel, nagyjában ugyanazoknak a szolgarendű elemeknek az átcsoportosításával jöhettek csak létre, amelyek eladdig a felszíni érc kibúvások fejtését végezték.

Ennyi az amit elvonatkoztató okoskodással a természeti adottságokból és a belőlük szükségszerűen folyó munkafolyamatokból az adott társadalmi formációban — persze közelebbi időbeli rögzítés nélkül — a fejlődés általános tendenciájaként megállapíthatunk. Megvizsgálandó, hogy mennyire tapintható ki e tendencia az említett alpesi körzetek ismert XII—XIII. századi viszonyaiból és ezek viszont mi fogodópontot nyújtanak az előzmények konkrétebb körvonalazásához.

¹ *Zychának* (1899, 100—101. l.) egyik legfigyelemreméltóbb megállapítása, hogy a mélyművelésre, az aknamélyítésre való áttéréssel az egyes bányamű vált a fejtőrészleg üzemi alapegységévé. Ettől fogva az egyes bányamű, hogy úgy mondjuk jegecesedési pontja mind a termelő munka, mind a vállalkozás társadalmi szervezetének. Előadásunkban igyekeztünk ezt a tényt a termelési folyamat és az azt meghatározó természeti adottságok oldaláról objektív előfeltételeiben is megvilágítani.

Az egyik körzet az admonti apátságnak a Zezzen-hegyi (Karintia, Friesach mellett) bányakomplexuma. Az apátságnak ezen a vidéken szórt birtokrészekben számottevőbb villikációs birtoka volt, amelyek magja még az alapítás idejére (1073) nyúlik vissza. A birtoktestet s vele együtt a bányauzemet a Zezzen-hegyen székelő egyik rendtag igazgatta.²

Az 1185, 1186, 1202 és 1216 évekből négy szerződés ismeretes, amelyeket az apátság magánszemélyekből álló csoportokkal kötött Zezzen-hegyi bányáinak a művelésére.³ Mindegyik alkalommal egy-egy meghatározott, két ízben névszerint is megnevezett aknáról (fodina), azaz mélyszínti fejtőműről van szó.⁴ A bányák ekkor már jelentékenyebb mélységet jártak, mert az első két alkalommal (1185, 1186) kifejezetten mondja a szöveg, hogy a szóban forgó műveket víz árasztotta el s tette művelésüket lehetetlenné.⁵ Létesítésük, nyitásuk tehát régiebb múltra teendő.⁶

² *Zahn*, I, 77. sz., 93. l. További birtokrészek ugyanott, 368, 370, 382, 383. sz. Ld. továbbá: *Jaksch: Kärntner Geschichtsquellen*, 1904, 703, 711, 717, 820, 919: I—IV, 954, 1009, 1014. sz. — *Vö. Zycha, 1899*, 90. l. 38. j. A Zezzen-hegyi villikációt vezető rendtagra ld. alább a 11, 16 és 17. jegyzetben idézett okleveleket és az 50. l-on az 1185 évi szerződést kötő társaknak a névsorát. — *Jaksch, Kärntner Geschichtsquellen*, 4/II-Index, Zezsent Hüttenberg közelében lokalizálja és ismeri „Pressen” változatát is.

³ Kiadva: *Zahn*, I, 655 (1185) és 679 (1186) sz., illetőleg II, 55 (1202) és 142 (1216) sz. — Újabb kiadás: *Jaksch, Kärntner Geschichtsquellen*, 1904, 1237 (1178—1189 évkörből keltezi) és 1325 (1186) sz., illetőleg *Kärntner Geschichtsquellen*, 1906, 1538 (1202) és 1735 (1216) sz. — Utóbbi kiadás az első oklevélnek a korábbi kiadásokban található 1185. évi keltezését elveti s időbeli hovátartozását a kiállító apát személye alapján az 1178—1189. évkörrel adja meg. — A továbbiakban e négy oklevelet csak évszámuk szerint idézzük, eltekintve a közlési helynek ismételt megjelölésétől. Az első oklevél idézésénél rövidség kedvéért a korábbi kiadásokban felvett 1185. évet tartottuk meg. — *Vö.* a kérdéses oklevelek elemzéséhez: *Zycha, 1899*, 88—95. l., 104. l. 80. j., 106—107. l., 108. l. 94. j., 108—109, 111—112. l., 125. l. 11. j., 126. l., 15. j., 127. l. 16. és 17. j., 140—141, 143. l., 150. l. 114, 116, 117. j., 152. l. 127. j. — Alábbi fejtegetésünk nagy egészében átveszi *Zychának* az értelmező megállapításait. Mégis azok fejlődéstörténeti értékelésében ábrázolásunk egy-két vonatkozásban lényegesen elüt *Zycha* felfogásától. Ld. erre nézve alább 85. jegyz.

⁴ 1185: „fodina” = bánya, másként „laborerium” = mű; 1186: „fodina”; 1202: „fodina . . . que dicitur Manuchaituht”; 1216: „fodinas, que nuncupantur Isenhartes fodina et Admuntensis fodina, que modo pro una reputantur . . .” *Vö. Zycha 1899*, 100. l.

⁵ 1185: „fodinam . . . quam dicunt aquaticam” s a szerződési feltételek közt az a kikötés, hogy a szerződő társak a bányának csak azt a részét művelhetik, amelyet annak előtte a víz elöntött volt („In nulla parte fodine laborabunt nisi in ea, quam aqua prius obduxerat.”). — 1186: „fodinam illam nostram super Zezzen, quam illuvies aquarum superducens inutiliter reddidit . . .” *Vö. Zycha 1899*, 89. l.

⁶ Az apátságnak a bányatulajdonát *Zychának* (fentebb a 23—25. l.)

Az apátság mind a négy esetben a bányát művelésre adja át⁷ a szerződő társulásnak, mégpedig esetről esetre többé-kevésbé módosult feltételek mellett. Az 1185. évi alkunál az apátság maga is betársul egy „rész” erejéig, amelyet időközben visszaváltott volt a „társak” egyikétől, Gozvinustól. A szerződő társak mind a négy esetben — ki-ki része arányában — a saját számlájukra vállalják a bánya művelését.

A társulásnak még nincs sajátos fogalmi megjelölése; az oklevelek csak a társuló egyedeket emlegetik, ezeket is olykor igen általános formában. Így 1185-ben: „homines quidam”, „predicti viri”, de úgy is, hogy „socii” és „magistri fodinarum”; 1186-ban: „socii”, „communicatores”; 1202-ben: „magistri fodinarum”, „socii”; 1216-ban: „socii”.

Az 1185. évi szerződés a végén név szerint is felsorolja a társulás tagjait: „Nomina magistrorum fodine hec sunt, frater noster de Zezzen, Heinricus magister montis, Chunradus, Stephanus, Gozvinus, Arbo, Heinricus, Herwicus, Waldmannus, Wolfkerus, alter Wolfkerus et Wernherus unam partem, Rapoto, Gotfridus, Ditmarus.” Az 1186. évi szerződés a társulásnak csak két vezető tagját nevezi meg: „magister montis Reimburtus” és „Wulfingus” személyében. 1202-ben csak általánosságban esik szó friesachi polgárokról („cives

magunkévá tett felfogása értelmében a földtulajdonból származtatjuk. Az apátság bányakincsét mint földesúr hasznosította mégpedig saját üzemben (vö. *Zycha, 1899, 89—90. l.*); annak hozamát csak a királyi bányaadó (a termés tizede) terhelte, melynek ez esetben királyi adomány alapján — ha annak nem is minden önkényes bővítő értelmezése nélkül — de facto a salzburgi érsekség volt az élvezője. (Ld. *Zycha, 1899, 20—22. l.*). A XII. század derekán a salzburgi érsekség ezen túlmenő igényekkel is fellépett az apátsággal szemben. A bányatizeden felül ugyanis számot tartott a földesúr egyéb illetékszerű bányajárandóságának egy részére is (*Zahn, I, 405 és II, 26, meg 85. sz.*; az utóbbi kettő újabb kiadása: *Jaksch: Kärntner Geschichtsquellen, 1904, 1430, illetőleg ugyanaz, 1906, 1599. sz.* Ezzel szemben mind az 1185, mind az 1186. évi szerződés csak a tizedet említi, mint a regálejog („de iure”) fejében járó szolgáltatást. (1185: „... et decima pars de iure domino episcopo”; 1186: „Decima pars domino archiepiscopo de iure dabitur.”) A „de iure” alatt az érseknek átengedett „ius regium”-ot értjük. — A salzburgi érseknek a királyi bányatizeden túlmenő igényeivel hozható összefüggésbe az apátságnak az a törekvése, hogy bányatulajdonát királyi levéllel is megerősíttesse (*Zahn, II, 6. sz.*; vö. ugyanott az I, 405. számot is; továbbá *Arndt, 1879, 94. l.*).

⁷ 1185: „pacto et forma subscripta assignavimus”; 1186: „fodinam ... colendam dimisi”, illetőleg „Et sic illis assignavimus ...”; 1202: „fodinam ... tradidit laborandam”; 1216: „fodinam ... habendam concessimus”. A tulajdonos részére kikötött termékhányaddal kapcsolatban a szerződések azonkívül még azt is kiemelik, hogy e hányadot minden hozzájárulása nélkül ingyen termelik ki részére. Ld. alább a 10, 11, 12. jegyzetet is.

Friesacenses”). 1216-ban pedig „dominus Meinhardus et Henricus de Pulndorf et Gotfridus” és társaik a bánya átvevői. Társulásuk meghatározott számú „részek” (partes) alapján történt. „Részeken” kötötte ki a tulajdonos magának a termékhányadát; de szó esik róluk a művelési kötelezettségüket nem teljesítő társak ellen alkalmazandó szankciónál is. A „részek” száma bányánként más és más volt. Az 1185. évi szerződés tizenhatról beszél, az 1186. évi kilencről, az 1216. évi nyolcra. A társulásban résztvevő személyek száma nem vehető feltétlenül azonosnak a „részek” számával. Az 1185. évi szerződés pl., amely 16 részről beszél, a végén név szerint felsorolja, hogy kik voltak a társulás tagjai, a „magistri fodine”. De csak tizenöt személyt nevez meg s ezek közül is ketten egy részt bírtak közösen, kellett tehát legalább két olyan tagnak is lennie, akire két rész esett, mint ahogy a névsorban szereplő Gozvinusról is tudjuk magából az oklevélből, hogy az apátság időközben egy részt visszaváltott tőle, eredetileg tehát szintén két része volt. A „rész” természetesen nem a bányának valóságos részét jelenti, hanem eszmei részt, a társak részesedési arányát a társulásban,⁸ bár számolni kell azzal a ténnyel is, hogy minden részes számára a bányának egy meghatározott része — járat- vagy jávatvége — volt kijelölve, amelynek művelését el kellett látnia.⁹

A művelésre átadott bányák után az apátság bizonyos termékhányadot, természetbeni részesedést kötött ki magának. Az első alkalommal (1185) ez a „bánya 16 részének” mindegyike után heti egy „köből” (értsd: vödör, a felvonó vödör) érchen és azonfelül az egész hozamnak a kilencedrészében lett megszabva; ezen kívül járt még a salzburgi érseknek az őt a királyi jog címén megillető tized.¹⁰ A heti vödörnyi ére beszolgáltatása alól a részes társak csak akkor mentesültek, ha az egy részre eső érctermeles alatta maradt a két vödörnek; viszont a tulajdonos a szokásos mennyiséget meghaladó terméseredmény esetén nem tarthatott igényt magasabb szolgáltatásra. Járulékosan az apát még azt is kikötötte, hogy ha segílyt kérne tőlük, azt a lehetőséghez képest megadják, s Friesachba, vagy Zezzen hegyére jövele esetén vendéglátó-ajándékkal tisztelik meg.

⁸ *Zycha, 1899, 137 s. köv. 11.*

⁹ A szerződő társak váltakozó számát az egyes bányánál akár arra is magyarázhatnók, hogy annyi vājár-mester („magister fodinae”) állt egybe, ahány fejtővég volt éppen az adott időpontban a kérdéses bányában. — Vö. alább az 52. l.

¹⁰ „... de unaquaque (értsd: parte) dabitur nobis singulis septimanis vas unum, quod dicitur chubli, et insuper nona pars totius questus absque nostris sumptibus et decima pars de iure domino episcopo.” — Vö. *Zycha, 1899, 93. l.*

A második bányánál, 1186-ban az apátság viszont már beéri a hozam kilencedrészével, azt egyetemlegesen kötve ki valamennyi szerződőtárssal szemben és külön említve a salzburgi érseknek járó tizedet. Azonkívül a kilenc rész után együttesen még évi két márkával járulnak hozzá az út fenntartásához.¹¹

1202-ben is a kilencedrész az apátság részesedése,¹² amely azonban bizonyos járulékos engedmények fejében — igaz, hogy csak egyszeri fizetségként — még további 24 марка (20 + 4 марка; ld. alább) leróvását is kikötötte magának.

Egészen újszerű változatot hoz az 1216. évi szerződés. Itt a tulajdonos az egész bányaművet már formálisan áruba bocsátja, eladja a szerződő társaknak. Mégis azzal a megszorítással, hogy egy nyolcadrészt megtart magának, helyesebben csak az egy nyolcadrészt eső hozamot, anélkül, hogy annak termelési költségeihez hozzájárulna; ezek a társakra eső hét részt terhelik. A vételár 130 denármarكا. Ezt azonban a társulás nem előre fizette le, az a majd mutakozó nyereségből volt törlesztendő: a művelési költségek lovonása után a társak hét részére eső tiszta hozamnak a felerészét kötötték le erre.¹³

A bányát a tulajdonos a folyamatos művelés kötelezettségével adta át. Viszont ennek betartása esetén minden időhözköttőség nélkül biztosította számukra annak kitermelését; az 1186. évi szerződés szavait idézve: „amíg ott fejteni tudnak, semmiképpen sem vethetők ki vagy távolíthatók el onnan”.¹⁴ A bánya hasznosítását, a kitermelést, valamelyest csak az első, az 1185. évi szerződés korlátozta, de ezt nem az időtartam tekintetében, hanem csak térbelileg: a részes társak a bányának csak azt a részét művelhették,

¹¹ „... fodinam colendam dimisi eo pacto, ut nona pars totius questus absque sumptu nostro nobis ab omnibus illis communicatoribus persolvatur. Decima pars domino archiepiscopo ex iure dabitur.” — Vö. *Zycha*, 1899, 93. l. —

„Annuatim etiam de novem partibus due marce dabuntur ab omnibus fratri nostro, qui est supra Zezzen ad sublevandam viam.” Vö. *Zycha*, 1899, 93. l.

¹² „... fodinam . . . tradidit laborandam ea conditione, ut per totam illam fodinam conventui cederet nona pars gratis laborata . . .”

¹³ „... (fodinam) . . . domino Meinhardo et Heinrico de Pulndorf et Gotfrido ipsorumque sociis habendam tali conditione concessimus, ut debeant nobis persolvere marcas CXXX denariorum. Talis autem modus erit pecunie persolutionis: cum divina clementia ibidem lucrum ex ipsorum labore demonstraverit, quod ex VII partibus quicquid super culta fodina fuerit residuum, cum medietate ipsius lucri residui nobis debeant persolvere prefatam pecuniam, ita quod fructus nostre partis octave sine aliqua minutione nobis debeant cedere . . .” — Vö. *Zycha*, 1899, 93. l.

¹⁴ „Et sic illis assignavimus” — értsd: fodinam — „ut quamdiu elaborare ibi potuerint, nullominus exinde pellantur vel alienentur.” — Vö. *Zycha*, 1899, 92. l.

amelyet annak előtte a víz öntött volt el.¹⁵ A szerződő társulás egyes tagjaival szemben azonban további konkrét szankciókat is találunk a szerződésekben. Részének elvesztésével sújtják azt a társat, aki folytatólagos négy (1185), három (1202), illetőleg hat (1216) héten át elhanyagolná a bánya (1185; 1202: „része”) művelését, illetőleg a „részére” eső hozzájárulás befizetését (1216). Az 1185. évi szerződés szerint az ilyen „rész” az apátságra, az 1202. és 1216. évi szerint a többi társra száll vissza és csak ha ezek nem volnának azt hajlandók művelni, veszi az apátság magára annak művelését (1216). A rövidebb, 1–3 hetes mulasztást a hanyag részes a költségek utólagos megtérítésével vagy félmárkányi bírsággal még megúszhatta.¹⁶

Már az 1185. évi szerződés is biztosítja a társak számára a részükkel való rendelkezést, in concreto annak árubabocsátását. De ezt még erős megszorításokkal a földesúr részéről. Az apátság először is fenntartotta magának az elővétel jogát és csak ha nem élt vele, volt a rész tetszés szerint másnak eladható; persze az azt terhelő kötelezettségekkel. Ez esetben is azonban az eladott rész átadását a vevőnek a földesúr magának kötötte ki, sőt bizonyos átruházási illetéket is, nem is csekélyet, — az eladási ár tizedrészét.¹⁷

Az 1186. évi szerződés nem tér ki e vonatkozásokra részleteseb-

¹⁵ Ld. a 4. jegyzetet.

¹⁶ Az idevágó rendelkezések — látni fogjuk — egyéb vonatkozásban is támpontokat nyújtanak a termelőviszonyok megítéléséhez, így azokat szó szerint is idézzük.

1185: *Siquis sociorum eorundem ebdomadam unam neglexerit ibi laborare, in sequenti duplum expensarum restituet, et si in tercia similiter omiserit, dimidiam marcam dabit et frater noster interim expensas ad opus dabit. Si in quarta quoque per ordinem neglexerit, penitus excludetur et nobis pars illa libere cedet.*³³

1202: „... quicunq[ue] eorum partem suam tribus septimanis neglexerit, eius pars cedat in proprietatem reliquorum sociorum.” 1216: (A bánya vételárának a törlesztését szabályozó, a 13. jegyzetben közölt szövegrész közvetlen folytatása:), „... istam vero consuetam legem interserentes, quod si aliquis de sociis super partem suam per VII dies quod ipsum contingit dare tardaverit, secundum ius antiquum et debitum sequentibus VII diebus persolvat plenarie, quod debet. Etiam hoc addicimus, quod tertribus XIII diebus, id est VI septimanis quis supersederit quod super partem suam dare neglexerit, cessit a proprietate sue partis et ipsa pars revertitur ad socios, ut colant eam, et si ipsi partem solutam noluerint colere, nobis cedet, ut ipsam colamus”. —, *Vö. Zycha, 1899, 92. 1.*

¹⁷ „Si quis etiam partem suam paupertate vel alia occasione cogente vendere voluerit, prius fratribus nostris eam proponat vendendam; si emerit” (értsd: a zezzeni intéző-barátot) „sin autem, vendat, cui voluerit ea ratione, qua et ipsi susceperunt, si pro V. marcis vendiderit, dimidiam, si pro X, integram, si pro XV., talentum nobis persolvat et de manu nostra illam recipiat”. — *Vö. Zycha, 1899, 95. 1.*

ben. Annak biztosítása ellenében, hogy rendszeres művelés mellett nem vethetők ki onnan, a szerződő társak csak arra tesznek ígéretet, hogy örökös híján részüket az apátságra hagyják. Ez implicite magában foglalja ugyan a „rész” öröklődő voltát, viszont úgy is értelmezhető mint az élők közti átruházás, az eladás kizárása.

1202-ben a szerződő társak külön 20 márkányi illeték egyszeri leróvása ellenében, amely azonban csak utólag volt a munkabérek felül fennmaradó tiszta hozamból, annak egyharmadával törlesztendő, kikötötték, hogy a szerződés örökérvényű, hogy részüket örökségként atyafiságukra hagyhatják, sőt a társaknak történt előzetes felajánlás után szabadon el is adhatják.¹⁸

Az 1216. évi szerződésnél a szabad rendelkezés már mintegy természetes velejárója annak, hogy a szerződő társak a bányát, legalábbis a reájuk eső hét rész erejéig, a földesúrtól megvették.¹⁹

A földesúr — legalábbis kezdetben — fenntartotta magának a művelés ellenőrzését is. Az 1185. évi szerződés általánosságban mondja, hogy a szerződő társak, ami a bányát illeti, a földesúr fennhatósága alá tartoznak.²⁰ 1202-ben azonban a szerződő társak négy márkányi váltság egyszeri lefizetése ellenében már kikötik maguknak, hogy a földesúri bányafelügyelők („custodes fodinarum”) ne járhassanak be a bányába. Ezt megismétli az 1216. évi szerződés is abban a formában, hogy a bányafelügyeletért járó illetéket, a „ius custodiae”-t a bányafelügyelők („custodes fodinarum”) nem szedhetik bent a bányában, hanem csak a bányá elött, amint ezt a Zeppen-hegyi bányarendtartás előírja.²¹

Időben alig egy emberöltőt fognak át elemzett szerződéseink. Mégis egyikét a másikával egybevetve az alakulásnak mélyrehatóbb változásokkal terhes folyamatát érzékeltetik.

¹⁸ „Ut autem talis contractus in perpetuum ratus esset et firmus, et ut ipsi magistri fodine liberum haberent arbitrium partem suam vendendi, requisitis tamen sociis an eam emere velint, et ut iure hereditario amicis suis tribuere possent, XX marcas promiserunt, solvendas de tercio denario, quem lucrari possent ultra pecuniam operariis solvendam . . .”

¹⁹ Vö. fentebb a 13. jegyzettel.

²⁰ „Nulli etiam de fodina illa teneantur respondere, nisi nobis, praeter decimam domini archiepiscopi, unde suo magistro respondebunt.” *Zycha* (1899, 96. l. 65. j. és 129. l. 27. j.) ezt a szerződőtársak személyére is kiterjedő földesúri joghatóságnak értelmezi. Az ellenőrzés adva volt e bányánál már az által is, hogy a földesúr maga is vállalkozó-társ maradt. Vö. fentebb a 39. l.-on. Vö. *Zycha*, 1899, 96. l. 65. j.

²¹ 1202: „. . . et hoc pacto, ne custodes fodine habeant facultatem libere intrandi, sicut in aliis locis . . .” 1216: „Istud etiam adiungimus, quod ipsi custodes fodine ius custodie nullatenus debent in ipsa fodina recipere, sed ante fodinam secundum ius constitutum ipsius montis in Zeppen . . .” — Vö. *Zycha*, 1899, 91. l.

Az egyik szembeszökő mozzanat a bányatulajdonos, a földesúr saját kezelésű üzemének a bomlása, amely a Zezzen-hegyen a XII—XIII. század fordulóján immár utolsó maradványaiban is letűnőben van. Még látjuk — igaz már csak a fejlődésnek egy másodlagos áttételében²² — az egykori földesúri üzem igazgatási apparátusát: a Zezzen-hegyen élő admonti barátot, az intéző-„frater”-t, a bányamestert, a „magister montis”-t (a német „bergmeister”-t)²³ és a bányafelügyelőket („custodes fodinarum”).²⁴ De a bányák művelése, a termelőfolyamatnak a szervezése és irányítása nincs többé ennek az apparátusnak a kezében. Emberöltönyi korszakunk végére még a művelés pusztá ellenőrzése is kicsúszik kezéből, amelyre az első szerződések tanúsága szerint a XII. század utolján még ingerenciája volt. A földesúr bányái felől, de minden esetben még csak egy konkrét bányaműre vonatkozólag, egyes, magánszemélyekből álló csoportokkal, társulásokkal egyezkedik. A bányát meghatározott hozamrészesedés — terményjáradék — ellenében utóbbiaknak adja át. Az átadás, az üzletkötés módja, első pillantásra úgy tetszik, „üzembérlét”. A társulás valóban egy már létező, korábban nyitott és kiépített bányaművet, egy *üzemegységet* vesz át a saját kockázatára és természetesen a maga javára történő művelés, hasznosítás céljából. A „művelés” lényege azonban a földben rejlő érekincs, a földesúr érctulajdonának a kitermelése, hasznosítása. A bérletviszony tárgya tehát nemcsak a meglévő „üzem”, amely alapjában véve a termelésnek *csak egyik eszköze*. Több annál: a bérletviszony magában foglalja a földesúr érctulajdonának a haszonbérletét is. Nem általánosságban, a „hegy” tömbjének természet adta egészére kiterjedő érvénnyel. De mindenesetre annak egy bizonyos, meghatározott — ha nem is szabatosan kimért — részére: az értélekeknek a kérdéses bányamű járataival feltárt és e járatokból fejthető vonulataira, azoknak ama pontjáig, amíg a fejtés nem ütközött egy másik, szomszédos bányaműből hajtott fejtővégekbe.²⁵

A földesúrral egyezkedő társulás azzal a céllal alakul, hogy a saját számlájára átvegyje a kérdéses bánya művelését. A benne résztvevő személyek minden külső uralmi kényszer nélkül, szabad

²² Erről alább még részletesebben szó lesz. Vö. 52. s köv. 11.

²³ A „magister montis” korabeli kettős jelentésére ld. a 35. jegyz.; itteni értelemben vett előfordulásaira pedig a 58. l. (68. j.).

²⁴ Ld. fentebb a 21. sz. jegyzetet.

²⁵ *Zycha* (1899, 90. l.) az üzletkötés módját egyszerűen „üzembérlét”-nek (Betriebspachtung) minősíti. Véleményünk szerint legfeljebb ha formáját nézve az. A bérletviszony tárgya azonban valójában az érctulajdon. Ezt azért is hangsúlyoznunk kell, mert ez egyben első csírája a későbbi bányaszabadságnak.

elhatározásukból szánják el magukat erre, és a felek kölcsönös megegyezéssel állapítják meg az egyesen hol az egyik, hol a másik fél javára szóló kikötéseket, azok ugyancsak szabad akaratnyilvánításból jönnek létre. A társulás tehát mind kifelé, a rajta kívülállókhöz alakuló kapcsolatai, mind tagjainak egymásközi viszonyulása tekintetében merőben magánjogi jellegű. *Ami a társakat összehozza, az kizárólag egy meghatározott, mindannyiuk legszemélyesebb létfenntartását szolgáló gazdasági tevékenység előfeltételeinek a megteremtése és annak keresztülvitele.* Magyarán: a társulás egyedüli tartalma meghatározott célú vállalkozás, amelynek itt a termelési viszonyok önálló képletéként megjelenő vállalat a hordozója. Létrejöttében feudális kötöttségek nem játszanak közre, mégha tagjait vagy azok egy részét fűzték is ilyenek akár a bányatulajdonoshoz, akár egy harmadik személyhez. Semmi belső genetikus összefüggésben nem áll a földtulajdon korabeli, feudális formájával, kapcsolata azzal csak külsőleges. Még kevésbé fedezhetők fel benne akár ősi kollektív tulajdonformák, akár vérségi kötelékek száalai; még csak maradványaik sem.

A fejlődés irányzata elsődlegesen a tulajdonos földesúr és az uralmkörén kívül álló vagy abból legalábbis kifelé igyekvő vállalat ellentmondásos viszonyában, annak alakulásában jut kifejezésre. A földesúr, annak ellenére, hogy tehetetlenül áll a természet örök gáncsoskodásával, ez esetben a bányaművet végleges elfulladásal fenyegető bányavízzel szemben, görcsösen ragaszkodik a bánya tulajdonához. Szemmel látható a törekvése, hogy kockázat nélküli részesedését a kitermelő hasznosításból minél magasabbra srófolja és hogy a szerződő társakat közvetlen személyes kapcsolatot szálain, ha mindjárt szerződéses alapon is, de mégis személyes függésben tartsa. Minden jel arra mutat, hogy a földesúr tárgyal az erő pozíciójából, ő szabja a feltételeket — legalábbis eleinte, az első alkalommal. Perrel is, egyezkedve is, de hatályon kívül helyezi a zezzeni intéző-barát által kötött megállapodást, s úgy köti meg az érdekelt vállalkozókkal újra a számára nyilván előnyösebb 1185. évi szerződést.²⁶ Kikötött terményjáradéka — a bányabér — kétszeresen vesz sápot az értermésből: egyszer annak nyers egészéből, másodszer a tiszta hozamból. A kettő közül kivált az első volt igen terhes, hiszen a helyzet alakulhatott úgy is, hogy a személyenként kikötött heti egy vödör érccel a vállalkozó társak a termés felerészét voltak kénytelenek leadni a bányatulajdonosnak. A járulékos kikötések pedig, így az elővételi jog a szerződő társak netán áruba bocsátandó

²⁶ Ld. az 1185. évi szerződés bevezetését, amelynek értelme a tollban maradt szavak ellenére is világos. Vö. a következőkhöz *Zycha*, 1899, 90 — 95. 1.

„részeire”, az eladandó „részek” után kikötött átruházási illeték és még inkább a személyes, a magának fenntartott investitúra, nemkülönben a bányát érintő ügyekben érvényesülő földesúri fennhatóság, — mindez leplezetlenül mutatja az apátság odairányuló törekvését, hogy a szerződő társakat az egyébként szabad elhatározásukból létrejövő magánjogi természetű, szerződéses megállapodás ellenére közvetlen személyes függésben tartsa, és ha mindjárt igen vékonyodó szálokon is, megőrizze földesúri hatalmának valamelyes maradványait. Ám ezt nem sok sikerrel. A kezdeményezést hovatovább a másik fél, a termelést vállaló társulás ragadja magához. A vállalkozó-társak szabják mihamar a feltételeket és követeléseiknek a földesúr egyre-másra engedni kényszerül. A terhes személyenkénti szolgáltatás, a kétszeres sáp kiküszöbölésével terményjáradékát az értermés kilenced-, legfeljebb nyolcadrésziére szorítják alá. Vállalkozásukat csaknem teljesen kivonják a földesúri igazgatás ellenőrzése alól; mindössze az ellenőrzésért járt illetéket (a „ius custodiae”-t) hajlandók még megfizetni, úgy azonban, hogy a földesúri bánya ügyelők már nem tehetik be lábukat a bányájukba.²⁷ Kiharcolják a vállalkozásbeli „részük” feletti szabad rendelkezést és annak örökletes voltát. Az utolsó szerződésekben e „részek”-kel kapcsolatban nincs már többé szó sem a földesúr elővételi jogáról, sem örökléséről. Feloldódnak a közvetlen személyes kapcsolatnak azok a vékony szálai is, amelyekkel a tulajdonos az egyes vállalkozótársakat igyekezett volna „részeik” révén annyira-amennyire földesúri uralomkörében tartani.²⁸ Az egyes társak helyett egyre inkább az együttes — a vállalat — lép előtérbe. Ez köti ki magának a korábban a földesúr által igényelt elővételi jogot egy-egy társ netán árubabocsátandó „részére”. Reáháramlik a művelési kötelezettségét elhanyagoló társ „része” is. Nem más ez, mint a társult együttes, a vállalat jogképességének, önálló jogi személyiségének az érlelődése. Sűrűsödő megnyilvánulásaiiban az egyes személy, a vállalkozó-társ helyett a vállalat, a társulás lesz a szerződéses viszonynak, az abból folyó haszonélvező birtoklásnak a hordozó alanya. A „részek” örökletességével a szerződéses viszony örökbérletté lesz. Amellett a bányaművet most már örök érvényű birtokló vállalatnak teljesen szabad keze, kizárólagos rendelkezési joga van a bérlemény hasznosítása, kitermelése tekintetében. Abba a tulajdonosnak

²⁷ Ld. a szerződések idevágó rendelkezéseit, még pedig a földesúr termékjáradékára nézve fentebb a 10—13. sz. jegyzetben, az ellenőrzés megszüntetésére nézve pedig a 43. l.-on.

²⁸ A lazulás persze csak a bányával kapcsolatban értendő. — Személyében s egyéb birtoka révén továbbra is a földesúr joghatósága alá tartozik. Vö. pl. a földesúr bírói joghatóságára nézve alább az 56. l.

többé semmi közvetlen beleszólása. A vállalat vagyoni jogilag teljesen önálló és teljes gazdasági autonómiával bír.²⁹

Alig egy emberöltő múltán a passzív járadékélvező szerepére ítél földesúr helyett az örökbérlő társulás a bányatulajdon igazi haszonélvezője. A termelőfolyamatnak a maga javát szolgáló kézben tartásával, szervező irányításával ez a társulás lett a bányagazdaság legmozgékonyabb és uralkodó eleme.³⁰ Persze, mindez nem vonatkoztatható itt még a Zeppen-hegy egészére, a benne rejlő teljes érkincsre, hanem egyelőre csak egy-egy bányaműre, az értékeléseknek e bányamű által feltárt, abból hozzáférhető részére.

Honnan jó ennek a gyorsult ütemű alakulásnak a hajtóereje? Mi ez az élettörő társulás, amely a vállalkozás önálló képletéként mint vállalat tűnik fel a bányagazdaság társadalmi struktúrájában? Kik ezek a vállalkozó-társak? Hol a helyük a feudalizmus társadalmi hierarchiájában? Miként viszonyulnak a vállalkozásukon belül folyó termelőmunkához?

A választ kereső elemzés, a vállalat mibenlétének meghatározása, rávezet a termelési viszonyok alakulásának egy további, ugyancsak minőségi változást érlelő mozzanatára.

Vállalatunk vagyoni jogilag önálló, azonos gazdasági tevékenységet folytató vagy legalábbis azonos gazdasági tevékenység — a bányászkodás — céljából társuló személyeknek szabad elhatározásukból létrejövő, tisztán magánjellegű összefogása.³¹ A társulásbeli részvételüket pedig, annak mérvét az egy-egy társra eső vállalati rész határozza meg; ki-ki e része arányában viseli a vállalkozás terhét és osztozik annak hozamában.³² A megállapított ismeretjegyek a társas vállalkozásnak a szövetkezeti változatára jellemzőek. A vállalati forma tehát a *szövetkezet*, tovább konretizálva: *bányaszövetkezet*. *Bányaszövetkezet* kettős értelemben is. Először már egyszerűen azért, mert tevékenységi köre a bányászkodás, a bányagazdaság. De ezen felül abban a sajátos értelemben is, hogy létrejött, működése egy meghatározott *bányához*, bányaműhöz, egy helyileg elhatárolt üzemegységhez kapcsolódik. Ez — előrebocsát-

²⁹ Bányarendészeti és bányabíráskodási vonatkozásban természetesen továbbra is érvényben levőnek kell tekintenünk a földesúr joghatóságát, a földesúri szerveknek a közreműködését a Zeppen-hegyi bányarendtartás („ius constitutum ipsius montis Zeppen” — vö. fentebb 21. jegyz.) betartásának ellenőrzésében. Vö. a következő fejezetben a tridenti laudamentumokat, amelyek sokkal előrehaladottabb viszonyok között — bár az érdekeltek meghallgatásával — a földesúr akaratnyilvánításaként jönnek létre.

³⁰ Vö. *Zycha 1899*, 85—86. l.

³¹ Vö. fentebb 44—45. l.

³² Vö. 10, 11, 13, 16—18. jegyz.

juk — különösképpen szem előtt tartandó: genezisének döntő tényezője és további fejlődésének is maradandó ismeretjegye.

Kevésbé egyértelmű a vállalat személyi összetétele, a szövetkező társak viszonya a vállalaton belül folyó termelőmunkához. S még élesebb a bányánként kialakult dolgozó-együttesnek a megoszlása.

A szövetkezők részeseinek (socii, communicatores) sajátos fogalmi megjelölése, a „magistri fodinae”, illetőleg a névsorok élén álló személy nevéhez fűzött „magister montis” a társaknak kétségkívül a vállalkozó mivoltát, a vállalat-szervezte termelőfolyamatban egyenrangúan betöltött irányító szerepét kívánja érzékeltetni. Amint-hogy mindkét kifejezés valóban éppen ezzel a fogalmi tartalommal bukkan fel helyenként, él tovább, még az egy századdal későbbi, már lényegesen fejlettebb termelési viszonyok szükségletéből keletkező bányajog-kodifikációk és a velük egykorú oklevelek latin terminológiájában. Így legrendszeresettebb középkori bányajogunk, a II. Vencel király nevéhez fűződő csehországi „Constitutiones iuris metallici” (1300—1305) „magister montis”-nak az egy-egy bányavállalkozó-szövetkező³³ tagjai³⁴ által a maguk kebeléből választott „intézőt” nevezi, aki a szövetkezőnek számadással és felelősséggel tartozó, de személyes rendelkező-hatáskörrel felruházott ügyvezető szerve, a szövetkező által művelt bányaiüzemnek a gazdasági vezetője.³⁵ A „magistri fodinarum” terminusszal viszont az

³³ A bányászszövetkezőkben ekkor, a XIII—XIV. század fordulóján már a „csak” vállalkozó, a tőkés társak vannak túlsúlyban, még ha voltak, lehetek is olyan tagjai, akik mint kézimunkás vállalkozók személyesen részt vettek a vállalaton belül folyó termelőmunkában is. De mert a másik, a tőkés elem az uralkodó, helyénvaló, ha az e korabeli szövetkezőt, a „societas”-t, a „Gewerkschaft”-ot „bányavállalkozók” szövetkezőténék mondjuk. A százévvvel korábbi Zezzen-hegyi szövetkezők eltérő jellegére ld. az 50. l. A XIX. században kialakuló magyar terminológiában a „bányatársulat” válik általánossá (ld. Péch Antal: Magyar és német bányászati műszótár, II. Német—magyar rész, Selmechánya, 1879, „Gewerkschaft” alatt).

³⁴ A „Constitutiones” „coloni”-nak, a XIV. század végén készült fordítása „gewerke”-nek mondja.

³⁵ Ld. a „Constitutiones iuris metallici” I. könyvének 7. pontját (Zycha, 1900, I. 263—264. és II. 74—88. l.). A „Constitutiones” német fordítása a „magister montis”-t „perkmeister”-nek mondja. Hazai bányajogunk kodifikációi, már a legrégebb selmechányai (Wenzel, AVO, III, 220. l., 1. pont) is, ezzel szemben a körzeti (helyi) bányahatósági közeget nevezi „pergmeister”-nek. Találkozunk a kifejezéssel (magister montis) egy 1525. évi abrudbányai perben is (Wenzel, 1880, 127. l. 2. j.), ahol azonban az illetőt vállalati intézőnek vennők. — Megjegyzendő, hogy az általunk most vizsgált korszakban és területen a „magister montis” = „perkmeister” kifejezés ugyancsak kettős értelemben volt használatos. A szövetkezőt, a „Gewerkschaft” vezetőjén kívül jelentette a földesúr által hatalma képviselőjeként egy-egy bányakörzet élére állított fő bányatisztet is. Ld. alább a 72. l. és 68. jegyz.

„urburarii” = „urburátfizető” szinonimájaként az erdélyi Ovouberg, másként Aranyosbánya (Offenbánya románul: Baia-de-Aries) 1325. évi városi kiváltságlevelében találkozzunk.³⁶ Urbura volt a bányaregále pénzügyi hasznosítása, a királyi bányaadó, amely a termelt ércmennyiség megszabott hányadában (1/8 vagy 1/10) volt a hetenkénti ércosztás alkalmával minden bányánál a kamarai urburaszedők (esetleg urburabérlők) részére a hatósági — hites — ércosztók által az össztermésből kimérendő.³⁷ Az aranyosbányai „magistri aurifodinae” alatt tehát a kérdéses bányát művelő és az ércterme után urburaszolgáltatással tartozó vállalkozókat kell értenünk. A bányászársadalomnak azt a kategóriáját, amelyet a korabeli német terminológia ekkor már általánosan „gewerke”-nek nevez.³⁸

A fogalmaknak ez a térben és időben szélesedő továbbélése fénylő nyomsávként jelzi, hogy az admonti oklevelekben rögzített mozzanatok új korszakot nyitó átalakulás megnyilatkozásai. Ugyanakkor azonban az új fogalmak már első, Zezzen-hegyi felbukkanásukban is a termelési viszonyok előrehaladottabb differenciáltságának az érzékeltetői.

³⁶ Az oklevél szerint „Gottfredus et Hermannus filii Forchlypp et Johannes filius eiusdem Hermanni de civitate Ovouberg seu Aranyosbanya nominata . . . magistri scilicet urburarii aurifodinae iuxta fluvium Aranyas habitae” a maguk és az említett királyi „civitas” összes vendége nevében a kérésrel járultak Károly király elé, hogy számukra ugyanazt a szabadságot engedélyezze, „qua magistri seu operarii ceterarum aurifodinarum suarum regalium praefuerunt.” A király ezt „ad petitionem dictorum urburariorum seu magistrorum dictae aurifodinae” az említett vendégeknek meg is adja azzal, hogy „similiter censum scilicet octavam partem questus dietae fodinae regiae maiestati pesolvere tenerentur, prout magistri et operarii aliarum aurifodinarum . . .” *Zimmermann—Werner*, I, 437. sz., 395—396. l.

³⁷ Nem helyes tehát az az újabb keletű meghatározás (*Mályusz*, 1957, 50. l.), amely az urburát a nemesérc beváltásából eredő jövedelemnek mondja. Az urburára nézve ld. *Hóman*, 1921, 150—151, 154. l. Az urbura mérvére (az aranyércenkél 1/10, az ezüst- és egyéb ércenkél 1/8) pedig Besztercebánya 1255. évi alapítólevelét (*Knausz, Monumenta*, I. 556. sz. 426—427. l.) és fentebb a 36. jegyzetet. Vö. *Hóman*, 1908 63. l. — A heti ércosztás úgy értendő, hogy minden bányaműnél az egy-egy hét folyamán termelt ércet a hét végén a kérdéses bányát művelő szövetkezet tagjai közt részeik arányában elosztották. Ezt az ércosztást, amelynél az ércek minőségük, dús vagy kevésbé dús voltak szerint osztályoztattak, hatósági személyek, az ún. ércosztók (erzteiler) végezték (vö. Selmecbánya bányajoga, 1 pont, a 35. jegyzetben i. h.). Nálunk a királyi érchányad kezelőt vagy bérlőt is neveztek „urburarius”-nak. Aranyosbánya kiváltságlevelében (fentebb 36. j.) azonban nem rólok van szó — a szövegbeli összefüggésből ez világosan kiténik.

³⁸ A „Gewerke” első használatára a freiberger bányajog XIV. sz. eleji kodifikációjában ld. *Ermisch*, 1887, LXXXVIII. l. 2. j. — Latinos torzításai val már a tridenti laudamentumokban (ld. a köv. fejezetet) is találkozunk.

A „magister” általános fogalmi tartalmához, a vezető, az élenálló mellett, hozzátartozik a különleges hozzáértés, a magasabbrendű tudás, a „mesteri” munka képessége is. Így jeleníti meg tudatunkban kivált a termelőmunka emberét. Vessük egybe ezt a tényt a mélyszinti bányászkodásnak fentebb vázolt munkafolyamatával,³⁹ s akkor nyilvánvaló lesz, hogy a Zezzen-hegyi bányák művelésére szövetkező „mesterek” zömét e munkafolyamat legigényesebb részlegének dolgozóiban, a *vájárokból* kell keresnünk. *Mestereknek* mondták őket, nemcsak azért, mert mint vállalkozók ők viselik a bánya művelésének gondját, hanem azért is, mert a *legtöbbje* még tevékenyen vette ki részét a termelőmunka legigényesebb fajtájából, a *vájármunkából* — kézimunkás kisvállalkozó volt. Ilyetén helyzetükre utal a személy szerint megnevezett társak jó részének (húszból tizenhétnek) pusztá keresztnévből álló egyszerű névformája⁴⁰ is. Dolgozó művelői lévén bányájuknak, társulásuk így teljes szabatosággal *bányaművelő-szövetkezetnek* mondható.

De ahol *mesterek* voltak ott lenniök kellett *nem-mestereknek* is, a mesterek segítőinek, dolgozóknak, akik a munkafolyamatnak a *vájármunkára* kapcsolódó többi részlegét végezték, vagy akár magában a *vájármunkában* is közreműködtek. Am ezek a *nem-mesterek* már nem részesei a vállalkozó-szövetkezetnek, hanem a mesterek által foglalkoztatott és fizetett *bérmunkások*; nem „socii” és nem „magistri fodinae”, hanem egyszerűen „operarii”.⁴¹ Jelenlétükre és bérmunkás mivoltukra konkrétan utalnak az oklevélszövegeknek művelési költségeket emlegető kitételei,⁴² a legvilágosabban az 1202. évi oklevél, amikor a munkásoknak — „operariis” — fizetendő pénzen felül mutatókozó nyereségről beszél.⁴¹

Viszont volt a differenciálódásnak még egy további, ellenkező előjelű lépcsője is — mégpedig maguknak a vállalkozó-társaknak a körén belül. Voltak ugyanis a vállalkozó-társak, a szövetkezet tagjai közt olyanok is, akikről már eleve megállapítható, hogy személyesen, kezük munkájával, semmiképpen sem vették ki részüket a termelőmunkából. Így mindjárt az apátság zezzeni barát-intézője, aki az apátság által visszaváltott részt (1185) terhelő fejtővégeket

³⁹ Ld. fentebb a 35—36. l.

⁴⁰ A neveket ld. fentebb a 39. l.

⁴¹ Ld. a 18. jegyz.

⁴² 1185: „... frater noster interim expensas ad opus dabit ...” (vö. 95. jegyz.). 1186: „... absque sumptu nostro ...” (vö. 89. jegyz.). 1202: „... nona pars ... gratis laborata”. 1216: „... quicquid super culta fodina fuerit residuum ...”, és „... si aliquis de sociis super partem suum per VII. dies, quod ipsum contingit, dare tardaverit, secundum ius antiquum et debitum sequentibus diebus persolvat plenarie, quod debet”. (Vö. fentebb 13. és 16. jegyz.)

is nyilvánvalóan csak másokkal, bérmunkásokkal műveltethette („elaborabit”);⁴³ intézői feladatköre arra valóban nem adott lehetőséget, hogy ő maga szállt volna le naponta a vájatvégekre. De nem tette meg az 1216. évi társulás élén álló két nemes „úr” („dominus Meinhardus et Henricus de Pulndorf”) sem. Személyükben olyan vállalkozókkal van dolgunk, akik nem vették ki személyes munkával a részüket a termelőfolyamatból, hanem a segéd munkások mellett annak a legmagasabb szintű részlegében, a vájár munkára fizetett munkaerőt állítottak maguk helyett.

*

Összegezve elemzésünk ténymegállapításait, a Zeppen-hegyi bányászatban a XII—XIII. század fordulóján kialakuló új termelési viszonyok fő ismeretjegyei a következők.

Az éretulajdon a bányák örökbérlete révén, bár egyelőre még csak hasznosító birtoklás formájában, a földesúréból egyre inkább a bányát művelő szövetkezet kezébe csúszik át. A bányászövetkezet zezzeni formájában felemás képlet — az alakulás folyamatának átmeneti fázisát érzékelteti. A szövetkezet „üzlet”részeinek⁴⁴ a száma az ismert esetekben hol nyolc, hol tizenhat, a tagoké pedig hol hét, hol tizenöt. Ez az összetétel nyilván a bánya kiterjedéséhez, illetőleg az adott időpontban számbavehető fejtővégekhez igazodott. A szövetkezeti tagok nagyobbik része nemcsak egyszerűen vállalkozó szervezője és irányítója a bányában lezajló termelési folyamatnak, hanem két lábbal áll benne magában a termelőmunkában is. Kezemunkájával naponként ismétlődő rendszerességgel személyesen veszi ki részét a termelőmunkából, mégpedig annak legigényesebb részlegéből, a nagy tapasztalati természetismeretet, különleges kézügyességet, technikai leleményt és nem mindennapi izomerőt megkívánó vájármunkából. „Mester” a szónak korabeli legszorosabb értelmében, akárcsak a mezőgazdaságitól egyre több ágazatban elkülönülő ipari termelés kézművesmesterei. Ugyanakkor azonban e mesterek egy személyben bérmunkást foglalkoztató tőkés vállalkozók is, mégpedig kézműves kollégáikat meghaladó mértékben. Mert nemcsak maguk mellett, a fejtővégen tartottak esetleg egy-egy segédvájárt avagy a fejtés fortélyaival ismerkedő inaskodót, hanem együttesen, ki-ki a szövetkezeti részére eső költséghányaddal, bérmunkába fogadták fel a vájármunkát kísérő többi részleg dolgozóit is: az ácsokat, az éretalicská-

⁴³ A Gozvinustól visszaváltott részről mondja az 1185. évi szerződés, hogy azt a zezzeni barát fogja műveltetni („quam frater noster elaborabit”).

⁴⁴ A „rész” („pars”) eszmei mivoltára ld. *Zycha, 1899, 137—144, különösen 140—141. l.*

zókát, a vízmeregetőket, az ércfelvonókat és osztályozókat, a meddő kőzet hányóra vetőit, a szerszámkovácsokat. Mindannyi legalább egy vagy két fővel számítható, de esetleg hárommal is. Megosztva, ugyancsak szövetkezeti részeik arányában viselték az üzem fenntartásának dologi költségeit is. A mestereknek a személyes munkája feltételezi, hogy az eszmei szövetkezeti részek számára megfelelően minden vállalkozó-társnak egy-egy konkrét munkahelye, ún. fejtővége is volt a bányában, amelynek művelése már akár személyes, akár bér munkával, reáharult. Persze kinek-kinek nem ez a maga fejtővégén termelt érc volt a hozamrészesedése. Mivel az egyes fejtővégek ércgazdagsága a természeti adottságok szerint eltérő volt, az egyenletes részesedés csak úgy volt biztosítható, hogy valamennyi fejtővég értermését, minőség szerint osztályozva egybevették és úgy osztották el azután szövetkezeti részeik arányában egymás között. A „mester” típusú, vagyis a *kézimunkás*, de egyben bér munkást is foglalkoztató *vállalkozó* mellett fel-felbukkan már az olyan szövetkező-társ is, akinek személy szerint semmi része a termelőmunkában, aki azt teljes egészében másokkal, bér munkásokkal esetleg részesvállalkozókkal végezteti, — a „tőkés-vállalkozó”, egy akkor még távoli világ majdani uralkodó osztályának még egészen embrionális előtípusa, telve a kezdeti alakulás felemás, ellentmondásos vonásaival. Zeppen-hegyi képviselői nem polgárok, hanem nemesurak. Pénzvagyonuk így feltehetőleg feudális eredetű. Viszont a bér munkások foglalkoztatása révén ez a pénz-vagyon is pénztőkévé alakul át. Még akkor is, ha azt történetesen nem kíséri tulajdonosának az átváltása a pénztőkés életformájára.⁴⁵

Az elemzett szerződések mindegyike csak egy-egy bányaműre vonatkozik, nem a Zeppen-hegyi bányaközet egészére. Mindegyik szerződéssel a bányatulajdonnak csak egy-egy meghatározott része zsugorodik pusztá járadékká a földesúr kezében és megy át a termelőmunkát végző bányász népeség „vájár-mester” rétegének örökletes birtokába. A korszakváltó átalakulás, bár sorjában éri egyik

⁴⁵ Összegezésünk érdemben ugyancsak magáévá teszi Zycha egyik alapvető megállapítását. Azt, hogy a kézimunkás kisvállalkozó és az általa foglalkoztatott bér munkás segéderők mellett már a független bányaművelő-szövetkezetek bontakozásakor ott találjuk a tőkés vállalkozót is. Mégpedig a feudális gazdagság képviselőinek a személyében (Zycha, 1899, 105–107). Zycha (1899, 105–106, 135–137. l.) e kérdésben *Opet* véleményét osztva, elveti mind *Schmoller* mind *Ermisch* felfogását, akik a tőkés vállalkozó elem megjelenését csak a XIV. századra teszik. Éppen úgy elveti *Gierke* (1868, 445. l.) állítását is (136. l. 58–59. j.), aki meg a társas vállalkozás tőkés formájának, a „Gewerkschaft”-nak a kialakulását még későbbre, a XV. sz.-ra teszi. Mindehhez vö. a sokkal előrehaladottabb folyamat ábrázolását Tridentben alább a 74–75. l.

bányaművet a másik után, még újkeletű — okleveleink alig emberöltőnyi évei alatt éppen hogy lezajlóban van. Tartalmát, mérvét tekintve „forradalmi” volt, a bányagazdaság termelési viszonyainak gyökeres átalakulását hozta magával, anélkül azonban, hogy „forradalmi” lett volna a módja is. A földesurat nem erőszak, nem alattvalóinak a lázadása vetette ki tulajdonából, a változás békés egyezkedéssel ment végbe. A békés út persze annyit is jelent, hogy a századforduló szerződéseiben kifejlő új termelési viszonyok nem származtathatók közvetlenül a sajátkezelésű földesúri üzemnek abból az ősi formájából, amelynek a munkájában érdektelen szolgarendű dolgozó és a munkaterméket egészében elsajátító földesúr volt a társadalmi megjelenítője. A kettő között az érlelő alakulásnak több emberöltőnyi fejlődési szakaszát kell feltételeznünk az ősi bomlásának és az új formálódásának elaprózódott lassú folyamatával.⁴⁶ Ténybeli részleteiben ez a fejlődés nyomon nem követhető; sem Zezen hegyén, sem másutt. Kítapintható viszont a fő iránya és nagy vonásokban az is körvonalozható, hogy mennyire jutott, hol állott ez a fejlődés a XII. század végén, abban az időpontban, mielőtt felgyorsult ütemmel átcsapott volna a végső kifejlés forradalmi méretű átalakulásába.

A termelési viszonyoknak az általános jellege ebben az időpontban, a századforduló szerződéseiben kibontakozó új korszak előestéjén eléggé élesen világosodik meg előttünk azoknak az illetékeszerű szolgáltatásoknak a rendszerében, amelyeket az admonti apátság mint földesúr a XII. század második felében (ha ugyan nem már korábban is) élvezett Zezen-hegyi bányáiból. Egész rendszeről kell beszélnünk, mert közel tucatnyi ezeknek a haszonvételeknek a száma. A korabeli jogi (igazgatási) műnyelv szakkifejezéseivel jelölve, a salzburgi érsekeknek 1197-ben és 1207-ben kelt két oklevele őrizte meg többé-kevésbé teljesnek tetsző felsorolásukat.⁴⁷

⁴⁶ Vö. fentebb a 35—37. l.

⁴⁷ *Zahn*, II, 26. és 85. sz. az 54—56. meg 129—132. l-on. Újabb közlésük: *Jaksch: Kärntner Geschichtsquellen*, 1904, 1430. sz. (552—554. l.) és 1906, 1599. sz. (33—34. l.). A két oklevél idevágó szövegrészei a következők:

1197-ben Adalbert érsek, hogy a közte és az admonti egyház közt „pro habendo iure cathmeario in fundo Admuntensis ecclesie super monte Zezen” folyó pernek véget vessen, „tum pro eorum non iniusta iuris approbatione, tum etiam pro nostre salutis remedio . . . de nostra auctoritate” örökérvényűen megadja az apátságnak, „ut in fundo montis Zezen et Zozzen et Cosin et Rettin” és a gutarichi plebánia határain belül fekvő egyéb birtokain (in . . . prediis) „in argenti seu cuiuslibet metalli venis mediam portionem decime et custodie et cumuli publicati et bannorum et acquisitionum pro qualibet litis compositone et montani iuris et in hoc, quod vulgo dicitur spizreht et garrenreht et hutschicht cum omnibus cathmeraiorum pertinentiis quiete et proprie deinceps ad suos usus accipiat”.

Alábbiakban adjuk a szakkifejezések fogalmi magyarázatát, hogy e tartalomból azután kifejtsük a termelési viszonyok tükörképét.⁴⁸

1. A „*ius cathmearium*” azonos jelentésű mint a „*ius montanum*” és a német „*bergrecht*”.⁴⁹ De míg az előbbi az 1197. évi oklevél bevezetésében általános értelemben veendő, mint a bányatulajdon tekintetében fennálló földesúri „jogok” összessége, az illetékek felsorolásában szereplő „*ius montanum*”, másként „*perchrecht*” alatt egy konkrét szolgáltatást kell értenünk. *Zycha* a földesúri bányamester (magister montis, perchmaister) tartása fejében szedett illetéknek tekinti.⁵⁰ Magunk részéről tovább mennénk: az eredetileg a földesúr által fizetett bányamester illetményének, eltartásának a teljes vagy legalább részleges áthárítása céljából kivetett illetéknek vesszük.

2. A bányamesteri illetékkal teljesen azonos jellegű a „*custodia*” vagy „*ius custodiae*”,⁵¹ másként „*hutrecht*”, vagy „*hutschicht*”. A földesúri bányafelügyelők, a „*custodes fodinae*” illetményének a teljes vagy részleges áthárítása céljából szedett illeték. A „*hutschicht*” változat (schicht = műszak) arra enged következtetni, hogy ennek az illetéknek a leróvása részben olyképpen is történt, hogy bizonyos időközökben egy-egy műszakban a bánya egész területén — minden fejtővégen — a felügyelők részére fejtették az ércet.⁵²

3. A „*cumulus publicatus*”, *Zycha* szerint: „osztott halom”, az az ércmennyiség, ami a termés elosztásánál egy-egy művelőtársnak jutott.⁵³ Miután itt kifejezetten a földesurat, az admonti

1207-ben Eberhard érsek megerősíti az elődei által az admonti kolostornak adományozott tizedeket, köztük (i. h. 131. l.): „*Quicquid vobis in iure cathmeario in predio ecclesie vestre supra Cezzin privilegio suo antecessor noster dominus Albertus archiepiscopus confirmavit, dimidietatem videlicet eorum, que provenire solent de eo, quod vocatur garrenrecht et spizrecht, et hutrecht et de stiura et de omni iure montano id est perchrecht et totius decime et vahphenninge et sumphenninge et schozphenninge . . .*”

⁴⁸ A terminológia értelmezésével, legalábbis az 1197. évi oklevéllel kapcsolatban *Zycha* is foglalkozott (1899, 127–128. l.). A legtöbb esetben így mi is reá támaszkodhattunk. Viszont igen beszédesek a *Zycha* által nem használt 1207. évi oklevélnek az 1197. évben elő nem forduló terminusai is, nemkülönben a *Zycha* által csak regisztrált két terminus *technicus* is. Végül *Zycha* fejlődéstörténetileg ez oklevelek vallomását egyáltalán nem vette figyelembe, az általa felhasználta 1197. évit sem.

⁴⁹ A „*katmia*” = „*fodina*” = bánya és a „*kathmearius*” = bányász értelmezésre ld. *Zycha*, 1899, 100. l. 76. jegyz.

⁵⁰ *Zycha*, 1899, 128. l. 19. j.

⁵¹ Vö. fentebb a 21. jegyzetet.

⁵² *Zycha*, 1899, 127. l. 18. j. és 128. l. 19. j.

⁵³ *Zycha*, 1899, 127. l. 17. j. — Szerinte a „*cumulus publicatus*” jelentése

apátságot illető jövedelemről van szó, a kifejezés alatt vagy a földesúri közegek által végzett ércoosztásért az abban részesülőtől szedett illetéket kell értenünk, vagy pedig magát a földesúri részt, azt az érchalmost, amit a termés felosztásánál a földesúr részére különítettek el és vettek át, („vontak be”) a földesúri bányatisztek. Magunk részéről az előbbi változat mellett foglalnunk állást.

4. A „*spizreht*” a segédvájártól munkábaállásakor — leszerződésekor, mondanók máma — szedett illeték. A bányászdalokban megragadt szóhasználat szerint ui. „*Spitzhäuer*” a segédvájárt jelentette, azt, aki még csak tanulta „mesterségét”.⁵⁴

5. A „*garrenreht*”: „*garre*” a középfelnémetben annyi mint, „*karre*”, „*karren*” = taliga, targonca.⁵⁵ E szolgáltatás így a földesúr által fenntartott út használata fejében szedett illetéknek volna tekinthető.⁵⁶ Mint ahogy az 1186. évi szerződésben is a földesúr évi két márká hozzájárulást kötött ki az út fenntartásához.

6. A „*stiura*” = „*steuer*” = „*segély*”, nyilván a földesúrnak, ennek kérésére nyújtandó rendkívüli segély. Az 1185. évi szerződésnek is van ily értelmű kikötése (vö. fentebb 40. l.).

7. A „*vahphenninge*”: „*vahen*”, „*fahen*” a „*fangen*” régies alakja; „*emfahen*” = „*empfangen*” a későbbi bányajogban a jogosítványkérést jelenti; a „*verfachen*” vagy „*verfahen*” = „*verfangen*” jelentik: „*jogosítványt kapni*”; „*verfachbuch*”-nak pedig a jogosítványokról vezetett nyilvántartást, lajstromot nevezték.⁵⁷ „*Vahphenninge*” alatt tehát a magunk korszakában, a földesúri üzem fennállása idején, az egy-egy vájár által leszerződésekor az ercfejtési jogosultságért (lehetőségért) lerótt illetéket érthetjük.⁵⁸

8. A „*sumphennige*”:⁵⁸ „*sum*” jelentése a középfelnémetben: „*das säumen, zögern*”.⁵⁹ Adott esetben a „*késedelmi*” pénzt jelenthetné, amit a fejtővége művelésében késedelmes vájár tartozott a művelési költségek utólagos megtérítéseként, esetleg bírságként lefizetni.⁶⁰

„*vom geteilten Haufen, d. h. was als Gewerkenanteil bei Teilung der Ausbeute anfällt*”.

⁵⁴ *Veith*, 1871, 269. l. — *Zycha* (1899, 128. l. 20. j.) nem találta e terminus jelentését.

⁵⁵ *Lexer*, I 1521. hasáb.

⁵⁶ *Zycha* (1899, 128. l. 20. j.) nem adja e terminus jelentését.

⁵⁷ *Veith*, 1871, 147—148. és 521. l.

⁵⁸ *Zychánál* ezzel a kifejezéssel nem találkozunk.

⁵⁹ *Lexer*, II, 1295. hasáb.

⁶⁰ Értelmezésünket alátámasztja az a körülmény is, hogy az 1216. évi szerződés be nem fizetett művelési költségek megtérítési kötelezettségével

9. A „schosphenninge”:⁵⁸ a „schoss” általános jelentése „census”, „tributum”, „tributum” (a középlatin „scotum”).⁶¹ Azt a bányászok személyes (fej-) censusának vesszük.

10. A „bannum seu acquisitiones pro qualibet litis compositione” értelme világos. A bírságpénzt és a bírói illetéket jelenti.

11. Szó esik még a „decima”-ról; az 1197. évi oklevél említi. Jelenthetné a királyi bányaadót, a bányatizedet, amely királyi adományból itt a salzburgi érseket illette.⁶² Nem valószínű azonban, hogy az érsek hajlandó lett volna ezen osztozkodni. Közelfekvőbb, hogy ezt a „decima”-t is valaminő földesúri haszonvételnek tekintsük, mégpedig annak a kilencedrésznek, amit az 1185. évi szerződésben kötött ki magának járadékként a földesúr. Az egykorúak ezt a szerződésben is külön kiemelt érseki tized (a bányaadó) mellett második tized számba is vehették.⁶³ A „decima” tehát igazában már nem illeték, hanem a földesúr terményjáradéka, amely úgy került bele az illetékszerű haszonvételek 1197., illetőleg 1207. évi felsorolásába, hogy az 1185. és 1202. évi bányaszerződésekkel kialakuló új viszonyokkal számot vetve, a salzburgi érsek igényt formált arra, hogy az apátságának ebből a bányajövedelméből is részesedjék.

Első értesüléseink a bányagazdaságnak imént sorra vett földesúri haszonvételeiről a századforduló évtizedére (1197—1207) esnek. Ám ez az időbeli egybeesés az 1185—1216. évi szerződésekkel korántsem értelmezhető úgy, mintha ezek a haszonvételek és mindaz a gazdasági és társadalmi összefüggés, ami mögöttük meghúzódik — a 11. pontbeli „decima” kivételével — az említett szerződésekkel kibontakozó új termelési viszonyoknak lenne a kísérő jelensége vagy éppen alkati eleme. A kettő történeti kapcsolata nem a párhuzamos, hanem a fejlődésbeli, a genetikus összefüggés. Ami a szerződésekben van, az az új, a *kifesző jövő*, míg amiről a az érseki oklevelek szólnak, az a *régi*, a lassan elmerülő múlt, a burok, amelyben tartós életre sarjadt az új. Hogy a földesúri haszonvételek sokszálú szövevénye, eredetét, létrejöttét tekintve, régebbi keletű, mint a történetesen ránkmaradt írásos lecsapódása, erre már az utóbbival egykorú szerződésekben is találni némi uta-

kapcsolatban kifejezetten utal az e tekintetben fennállott szokásjogra: „... istam vero consuetam legem interserentes, quod si aliquis de sociis super partem suam per VI dies, quod ipsum contigit dare, tardaverit, secundum ius antiquum et debitum sequentibus VII diebus persolvat plenarie, quod debet.”

⁶¹ *Schmeller* — *Frommann*, II, 478. hasáb.

⁶² Vö. 6. jegyzetet.

⁶³ Így értelmezi *Zycha*, 1899, 126—127. 1.

lást. Gondolunk az 1216. évi szerződésnek azokra a kitételeire, amelyekben egyrészt a be nem fizetett művelési költségek utólagos megtérítésével, másrészt a „ius custodiae” behajtási módjának a meghatározásával kapcsolatban kifejezett hivatkozás történik a fennálló szokásjogra („lex consuetata”), illetőleg a régtől fogva fennálló bányarendtartásra („ius antiquum et debitum”, „ius constitutum ipsius montis in Zezzen”).⁶⁴ Még egyértelműbb és határozottabb azonban maguknak az érseki okleveleknek a vallomása. Az a tény, hogy a sokféle szolgáltatást egytől egyig, kivétel nélkül egyszerűen a műnyelv szakkifejezéseivel veszik számba. Beszédés és cáfolhatatlan bizonyossága ez annak, hogy itt nem valami újjal, most jelentkezővel, hanem régibb keletű, múlttal bíró dolgokkal állunk szemben, amelyek immár intézményessé vált elemei voltak a korabeli társadalom rendjének. Dolgokkal, amelyeknek ekkor megvolt már a sajátos fogalmi megjelölése és amelyek az utóbiakkal együtt már annyira benneéltek az egykorúak — legalábbis az érdekeltek — tudatában, annyira mindennapiak voltak, hogy nem volt szükség a kifejezések fogalmi tartalmát, az egyes szolgáltatások mibenlétét kifejtő körülírásra. Tudjuk, hogy az intézményszerű dolgok, ha csak nem valami késznek, másutt kialakultnak az utánzó átvételéről van szó, mindig előtte járnak sajátos fogalmi megjelölésüknek, hogy úgy mondjuk, névtelenül tűnnek fel. Mint pl. az áru-megállítási joga. Adományozásával már a XIII. század elején találkozunk, de csak körülírt formában, míg sajátos fogalmi megjelölését, jogi műszó számba menő nevét csak a század utoljáján kapja.⁶⁵ Így ítélve meg az érseki oklevelek szóhasználatát, nem eshet kifogás alá a megállapításunk, hogy mindazok a viszonylatok, amelyeknek a kérdéses oklevelekből ismert haszonvételek kifejezői, ekkor már legalább egy félszázados, ha nem két-három emberöltőnyi múltra tekintettek vissza.

Ezek előrebocsátása után lássuk most már, hogy mit vallanak ezek a XII. század első felére már jellemzőnek vehető földesúri haszonvételek a termelési folyamat korabeli szervezetéről, a termelési viszonyokról.

Az értermelés most is, mint a kezdeti korszakban, a tulajdonos földesúr saját üzemében folyik, az még mindig, hogy úgy mondjuk, a földesúr vállalkozása. A termelőfolyamat szervező irányítása és ellenőrzése földesúri bányatisztek, különösképpen a „bányahegy” mestere, röviden (megkülönböztetésül a szőlőgazdaság hegymesterétől) a bányamester („magister montis”, „pergmeister”) és az

⁶⁴ Ld. fentebb a 60. és a 29. jegyzetet.

⁶⁵ *Hafemann, 1910, 12—13. és 35. 1.*

akna- vagy bányafelügyelők (a „coustodes fodinae”) kezében van. Egyiket is, másikat is éppen Karintiában ismerjük másfelé is. 1193-ban hallunk a lavanttali St. Paul monostor gorusperchi bányamesteréről („magister montis, qui perich maister dicitur”); 1212-ben pedig a dobratschi (Villachtól nyugatra) ezüstmányáknál a gurki püspöknek és a seckau székaskáptalannak a bányamestereiről és bányafelügyelőiről („magister montis, qui vulgo perchmaister dicitur . . . et . . . custodes fodinarum”); Meissenben pedig az altzelli kolostornak még 1241-ben is volt saját bányamestere.⁶⁶

A bányamester volt egy-egy bányakörzetben nemcsak az egész földesúri üzem vezetője, hanem egyáltalában a földesúri hatalom legfőbb képviselője, a földesúri joghatóság gyakorlója a körzetben lakó bányász népeség felett, annak minden vonatkozásában, — a bírói joghatóságé is. Funkciója nem egyszerűen gazdasági természetű, a bányauzemre szorító, hanem erősen hatósági jellegű. — A „vogt”-tal vagy a mi udvarbíránkkal lenne összemérhető. Később, amikor a birodalomban a regálejognak a tartományfejedelmek kezén kialakult új formája és a bányaszabadság általános térfoglalása a földesurat a bányaaigazgatás területéről teljesen kiszorította,⁶⁷ földesúri bányamesterünknek a szerepkörét, de most már inkább csak a szorosabb értelemben vett bányaaigazgatásra korlátozva, a fejedelmi bányamester veszi át.⁶⁸ Megjegyzendő, hogy a századfordulón a „magister montis”, németül „bergmeister” szóhasználata már kettős értelmű. A földesúr bányamesterén kívül ugyanez a neve a Zeppen-hegyi szerződésekből feltűnő bányászövetkezetek vezető intézőinek, akik már nem földesúri, hanem szövetkezeti funkcionáriusok.⁶⁹ A termelési viszonyok differenciálódásával a szakkifejezések fogalmi tartalma is differenciálódik. Szerződéseink az apátság bányamesterét kifejezetten nem említik. Tisztét Zeppen

⁶⁶ *Zycha, 1899, 91. l.*: a szöveg és a 43. jegyz. — Az 1185. évi Zeppen-hegyi szerződés említi a salzburgi érseknek az ottani bányamesterét („magister montis”) is azzal, hogy ennek hatáskörébe tartozik az érseki tized, értsd: a királyi bányaadó, beszedése.

⁶⁷ *Zycha, 1899, 156 s. köv. 11.*

⁶⁸ *Zycha, 1900, I, 193—194. l.* — A magyarországi bányajog „scansor” = „steiger” és „pergmeister” — „magister montis” néven ismeri. *Wenzel, 1880, 268. l.*: 1387—1388, „scansor domini regis et montanorum regni Ungarie”; 275. l.: 1492, „Nielos Czon kuniglicher maiestadt in Crembniz pergmaister u. stayger”; 363. l.: 1494, „Mathias Tengler . . . oberister sthayger im land czu Vngern u. unterkamergrof auf der Kremnitz.” *Péck, 1884, 399. l.*, 1496 körül; „Hans Lang k. mjt. steiger auf der Schembnitz”. — *Wenzel, AÜO, III, 136. sz.*, 206—228. l.: Selmeebánya város- és bányajoga; a bányajog l. pontja (220. l.) szerint a helyi bányamestert a városi tanács választotta, de a kamara fizette.

⁶⁹ Ld. fentebb a 35. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget.

hegyén nyilván az az intéző-barát töltötte be, aki az 1185. évi szerződésben az apátság helyi képviselőjeként figurál.

Az akna-, másként bányafelügyelők („custodes fodinae”) egyszerű üzemi tiszték. Mint a „ius custodiae” német megfelelője, a „hutrecht” mutatja, földesúri elődei a későbbi bányászövetkezeti munkafelügyelőknek, a „huetmann”-oknak.⁷⁰ Ellenőrizték a bányászok munkába állását, vigyázták munkájukat, de ügyeltek arra is, nehogy a fejtett ércből egy-egy dúsabb rög a bányászok kezén el-eltűnjön.

A bányafelügyelők korabeli neve, a „custodes fodinae” világos jele annak, hogy a földesúri üzem már ebben a korszakban — a XII. században — is akna-, vagyis mélyművelésre volt beállítva, és hogy minden ilyen akna (bánya) egymástól független üzemegegyeséget képezett. Mindegyiknek megvoltak a maga felügyelői. Az egyes bányamű volt a termelési folyamat üzemi alapegysége. Ez persze inkább csak a természeti adottságok és az ember technikai tudása által meghatározott külső keret, amely az embernek a természettel való kapcsolatát érzékelteti, míg a termelési viszonyok tulajdonképpeni jellegét igazában az határozza meg, hogy minő volt e keretben belül egyrészt maguknak a termelő bányászoknak, a dolgozóknak a viszonyulása a saját munkájukhoz és a termelési eszközökhöz, de főként a bányatulajdonhoz, másrészt pedig, hogy e viszonylatok miként hatottak a dolgozók társadalmi helyzetének az alakulására; utóbbi lényegében a földesúri hatalomtól való függés mérvében jutott kifejezésre.

Az illetékszerű szolgáltatások rendszerének a bevezetése óta, amellyel az alpesi bányavidékeken általában, de mindenesetre Zezzen hegyén már a XII. század első felében számot vehetünk, a bányák dolgozói nem tekinthetők többé egyszerűen a földesúr robotos szolganépének, akiknek szolgasorsa volt, hogy a munkatermékben való legescsekélyebb részesedés nélkül robotban végezzék érctermelő munkájukat. Ha a bányász egyszer munkájával kapcsolatban a legkülönbözőbb jogcímeken pontosan meghatározott szolgáltatásoknak egész sorát róttá le földesurának, akkor ez a feudális személyi kötöttségek világában csak úgy képzelhető el, hogy valaminő formában és bizonyos mértékben maga is részesedett már munkája termékéből. Hogy adhasson, ahhoz kellett az is, hogy legyen miért és főleg legyen miből adnia. Személyileg a bányásznépesség továbbra is a földesúr joghatósága alá tartozik, még nem szabadult ki a földesúri hatalomtól való függéséből. Ezért fizeti a

⁷⁰ Részletesen szól a „custodes” = „huetleute” feladatköréről a későbbi korszakban a cseh „Constitutiones” I. könyvének 12. fejezete (Zycha, 1900, II. 100 s. köv. 11.).

censust, a „schospfenning”-et⁷¹ és alkalmoszerűleg, a földesúr kívánságára, a „stiura”-t, a rendízüli segélypénzt.⁷² Bíraskodni is a földesúr bíraskodik fölötte, már akár közvetlenül, akár legfőbb képviselője, a bányamester személyében; innen a bírságpénzekből és a magánjogi perek után szedett bírói illetékekből származó jövedelme.⁷³ A bányászfaluban tehát még nem bontakozik a bányász-község autonómiája, bár az feltételezhető, hogy a bányamester bírói székén ülnöki minőségben ott ültek a bányásznép képviselői is. A függés azonban már nem volt abszolút érvényű. A dolgozó bányászok munkaviszonyát ugyanis már nem a külső hatalmi kényszer határozta meg egyoldalúan. A munkaviszony igazában ekkor már megegyezésen alapuló szerződéses viszony volt. Az ércet a fejtővégeken a vájárok már részes munkában fejtették. Ezért volt szükség az ércosztásra, amelynél a földesúri ércosztók kinek-kinek kimérték a vájárok közül a természetbeni bére, a „termék-része” fejében járó érchalmát.⁷⁴ A későbbi fejlődés figyelembevételével a „rész”-osztást minden bizonnyal kollektíve kell felfognunk.

— valamennyi fejtővég érctermékét minőség szerint osztályozva egybevették, s úgy mérték ki belőle kinek-kinek az egyezés szerint járó hányadrészt.⁷⁵ A „részes” fejtőmunkára szóló egyezés megkötésekor fizette a vájár a „vahpfenning”-et, a „részes” munka kedvezményéért szedett egyszeri illetéket.⁷⁶ Ha pedig egyik-másikuk elhanyagolta a neki kiosztott fejtővég művelését, egy-egy hétre vagy kettőre kihagyott vele, a „sumphenning”-et⁷⁷ kellett kárpótlásul lerónia. Hogy a vájárok a munkabér fejében kapott ércrészüket maguk kohósították volna, erre nincs adatunk. Mindenesetre szabadon rendelkeztek vele. Esetleg eladták közvetítő vagy kohósítással is foglalkozó ércfelvásárlóknak. A földesúr által szedett úthasználati illeték, a „garrenrecht”,⁷⁸ ezekkel az ércfuvarjaikkal függhetett össze. Szerződéses volt a segédvájárok munkaviszonya is. Tőlük munkába állásukkor a földesúr külön illetéket szedett, az ún. „spizrecht”-et.⁷⁹

Adataink főleg a vájármunkánál, a termelési folyamat legigényesebb részlegénél jelzik a munkaviszony változását. Ám nem hagyhatta az érintetlenül a vájármunkához szorosan kapcsolódó

⁷¹ Ld. fentebb 56. l. 9. pont.

⁷² Ld. fentebb 55. l. 6. pont.

⁷³ Ld. fentebb 56. l. 10. pont.

⁷⁴ Ld. fentebb 54. l. 3. pont.

⁷⁵ Ld. fentebb 52 l.

⁷⁶ Ld. fentebb 55. l. 7. pont.

⁷⁷ Ld. fentebb 55. l. 8. pont.

⁷⁸ Ld. fentebb 55. l., 8. pont.

⁷⁹ Ld. fentebb 55. l. 4. pont.

többi részleget⁸⁰ sem. Ezeknek a dolgozói szintén szerződéses viszonyba kerültek a földesúri bányauzemmel. Csak éppen más volt a forma; a „részes” termékhányad helyett a pénzben fizetett egyszerű hetibér.⁸¹ A megkülönböztető elbánás érthető is, hiszen eknél a további részleknél jórészt egyszerű segédkező munkáról volt szó. Sem a bánya mélyén végzett érchordás, sem a felvonás, sem a kézi vízmeregetés, sem a meddő kőzet vagy szegényére hányóra talicskázása nem igényelt különösebb szakmai hozzáértést. A munka itt is, ott is lényegében nyers erőkifejtésből állott, arról nem is szólva, hogy egyik-másik része, pl. a bányában végzett érchordás suhanclegényekre is rá volt bízható. Az eltérő bérezésnek megvolt tehát a tárgyi indoka a két dolgozó-kategória által végzett munka minőségi szintkülönbségében.

De akár a „részes” terményhányadon, akár a pénzbéren alapult most már a földesúr üzemében dolgozók munkaviszonya, a múlthoz képest így is, úgy is a termelési viszonyok új alapvető vonása jutott benne kifejezésre: *a bányakincs és a bányamű, az üzem földesúri tulajdona mellett a termelőmunkát végző dolgozónak a részesedése a munka termékéből.* A korábban a földesúr által egészében elsajátított munkatermékeknek, bár korlátozott, de mégis bizonyos mérvű megosztása a kincstulajdonos és a kincset kitermelő dolgozók között. *Végül a dolgozók javuló anyagi létének társadalmi áttételeként a dolgozó kiszabadulása szolgálorsora röghöz kötő béklyóiból.*

A dolgozó diadala volt ez. A tapasztalati ismeretből összesűrűsödött szakmai tudásnak mint egyik számottevő — az adott korokban rendkívül számottevő — termelőerőnek a felülkerekedése a fogyasztó úri gazdagságnak addig csak elsajátító urat és robotoló szolgát ismerő hatalmi kényszerével szemben. A termelőerők társadalmi viszonyokat formáló hatásának szinte kézzelfogható megnyilatkozása.⁸²

A mélyműveléssel a vājár természetismerete, mesterségbeli felkészültsége és technikai leleménye kulcsává vált a termelésnek. Mindez a tudás tapasztalatszerzette volt, úgy öregbedett nemzedékről-nemzedékre. A szolgálcsaládoknak, a „mancipia”-nak ugyanis nemcsak szolgálorsuk volt örökletes. Az volt a konkrét szolgálatuk,

⁸⁰ Vö. fentebb 35—36. l.

⁸¹ A századforduló bányaszerződésai mint valami magától értetődő dologról szólnak a bányákban foglalkoztatott munkásoknak („operarii”) fizetendő pénzbérről (ld. a 18. jegyz.). — A pénzben fizetett bérmunkást így joggal vehetjük bányáinkban a szerződéseknél régiebb keletű jelenségnek.

⁸² Vö. Zycha, 1899, 84 s. köv. 11. — Zycha ábrázolása itt főként *Inama—Sterneggnek* (1886) a sótermelés korafeudális üzemformáit elemző megállapításaira támaszkodik.

végzendő különleges munkájuk is.⁸³ Ám a családban öröklődő szolgálattal személyes hagyatékként szállt át a tudás is az apáról a fiúk nemzedékére. A szolgarendű dolgozónak személyhez kötött egyéni tudása volt, sőt titka is a családnak, amennyi el volt belőle rejthető. Így vált e tudás révén függővé az „úr” és gazdagsága attól a szolgarendű dolgozójától, aki egyébként életre-halálra ki volt szolgáltatva úri hatalmának. Mert a vájár tudásának, főként természetismertének az alkalmazása nem csekély mértékben magának a vájárnak, a szolgának a készségén, hajlandóságán múltott. Hajszoló hajcsároskodással azt éppen legértékesebb elemeiben nem igen lehetett mozgósítani. A dolgozónak viszont nem volt semmi ösztökélő indítéka arra, hogy hasznosítsa a természet ellesett titkait, hiszen ő maga egyáltalán nem volt érdekelve abban, hogy miként alakul munkája teljesítménye, miután annak termékét egészében a földesúr sajátította el. Tudása sok tekintetben lappangó tudás maradt. Ott szunnyadt a dolgozóban, anélkül, hogy teljes mérvű lecsapódását, teljesítményt növelő érvényesülését találta volna munkájában. *A szolgarendű dolgozó társadalmi helyzete, a termelésnek hagyományos társadalmi viszonyai így váltak fékjévé a vájár tapasztalati tudásában összesűrűsödött termelőerők kifejlésének.* A természet örök gáncsoskodása ugyanakkor majd minden ölnyi mélységgel újabb s fogasabb nehézségeket gördített a titkait vívó ember útjába, amelyek leküzdésére a szolgamunka megrekedt termelékenysége egyre elégtelenebbnek bizonyult. A történeti helyzetnek ez a belső ellentmondása a mélyművelés általános térfoglalásával szükségszerűleg tovább mélyült, s végül is a fennálló termelési rend válságára vezetett. Egy szép napon a földesúrnak arra kellett ráeszmélnie, hogy a mélyművelés növekvő munkaerőszükségletével, a bányafenntartás tetemes dologi költségeivel szemben kérdésessé vált legbecesebb kincsforrásának a jövedelmezősége.

A válságnak egyetlen megoldása volt. A tulajdonos földesúr akarva, nem akarva kénytelen volt meghajolni a tények kényszerítő ereje előtt. Hogy robotos dolgozóit érdekeltté tegye munkájukban és személyes érdekelttségük révén kiváltsa munkájuk termelékenységének az emelkedését, lemondott az addig egészében elsajátított munkatermék egy részéről, és azt munkabér formájában átengedte bányászainak. A rendszerváltozás kiterjedt a bányakollektíva egészére. Úgy azonban, hogy — már akár eleve, akár fokozatos fejlődés

⁸³ Szemléletes képet nyújt erről a pannonhalmi apátságának az 1237 körüli birtokösszeírása (ld. 2. fejezet 26. jegyz.) mindegyre visszatérő utalásaival, hogy a számbavett szolgáltságokat, amelyek meghatározott különleges szolgálatra voltak kötelezve, még a XI. század királyai adományozták az apátságoknak.

eredményeként — a termelőfolyamat kulcsát s egyben legigényesebb részlegét képező vájármunka különleges elbánásban részesült. Az itt bevezetett „részés” bérezés ugyanis alkalmas volt arra, hogy a vájárt képességeinek teljes kifejtésére ösztönözze. Minél nagyobb lett munkájának a termelékenység, annál több hasznát látta maga is munkájának. Maga a bánya továbbra is a földesúr saját kezelésben tartott üzeme maradt. Azt az ő tisztjei igazgatták. Ő viselte az üzem, a most már a mélységet feltáró aknamű berendezésének és fenntartásának a dologi terheit. A bányakincs még egészében az ő tulajdona volt. Az erősebb fél pozíciójából ő diktálta a bérezés módozatait. Olyannyira, hogy a tett engedményekért az egyidejűleg bevezetett illetékszerű haszonvételek formájában azonmód megvette a sápját a dolgozók feljavult anyagi létének. A dolgozók a munkaviszony új formájában is megmaradnak a földesúr joghatósága alatt. Viszont az egyezkedés mozzanatával, ha egyelőre csak de facto is, lényeges változás fogott gyökeret a dolgozók életében. A dolgozó szabadon kezdett rendelkezni munkaerejével, személyével. Mert ha egyszer a földesúr — akár mert nem volt rá szüksége, akár mert az egyezkedésben nem jutottak megállapodásra — nem foglalkoztatta üzemében, ez a gyakorlatban előbb-utóbb a dolgozó szabad költözéséhez, szolgai röghözkötöttsége megszűnéséhez vezetett; szükségszerűen oda kellett vezetnie.

A bérezéses munkaviszonynak a kialakulása azonban nemcsak a földesúr és a dolgozók közti viszonyt érintette. A bérezésnek a fentiekben megállapított kettős módja azt is jelzi, hogy a bányász-népességnek a belső differenciálódása, amely a század végén alakuló bányaművelő-szövetkezetekben a dolgozó „mester”-vállalkozók és az általuk foglalkoztatott segéd munkások („operarii”) szembenállásában már némi osztálytartalommal telítődik, kezdeteiben korábbra nyúlik vissza; még a földesúri üzem intakt fennállása idején, azon belül következett be. Természetes folyománya volt ez a munkafolyamat osztódásának, és ami ezzel a legszorosabban összefüggött, a különleges munka térfoglalásának.⁸⁴ A bányászatban ez a folyamat — láttuk — a mélyművelésre való áttéréssel indult meg, értve alatta azt az időpontot, amikor az aknává szűkült bánya már néhány öles mélységet járt. Megindult pedig úgy, hogy a most már elkülönült csoportok által végzett munkarészelek közül nemcsak az egyszerű munkát végző részlegekkel (az ércfelvonással, a vízmeregetéssel, a hányórávetéssel stb.) szemben, hanem a különlegesnek minősülő

⁸⁴ Az igényes, különösebb szakmai felkészültséget feltételező, általunk „különleges”-nek mondott munkának ez a minőségi szembeállítás az egyszerű munkával nem tévesztendő össze a konkrét hasznos munka és a társadalmi átlagmunka marxi ellentétpárjával.

munkafázisok (ácsolás, szerszámkovácsolás, ércosztályozás) sorában is a vájármunka vált a termelőfolyamat — az érctermelés! — egészének az alakulását meghatározó tényezővé.⁸⁵

A földesúr saját kezelésű üzemének a XII—XIII. század fordulóján megfigyelhető felbomlását tehát a belső lazulása előzte meg. Ez a lazulás, amely végül is a termék elosztásából kirekesztett termelő és a munkaterméket egészében elsajátító földesúr merev ellentétét feloldotta, az ércbányászatban is, akárcsak a sófőzésnél⁸⁶ már igen korán — röviddel a mélyművelésre történt áttérés után — megindulhatott, de lassú előrehaladásban csak több emberöltőn át érlelte meg a munkatermék bizonyos megosztásának a jegyében álló kiegyenlítődést. Annál gyorsabb ütemet vett a földesúri üzem elmúlásának a szakasza, a századforduló szerződéseiben tükröződő. Alig egy emberöltőnyi év alatt, mint láttuk, a termelőfolyamatot szervező vállalkozás és a bányakincs hasznosító birtoklása egyre több bányaműnél a dolgozó bányász nép „mester”-rétegéből, a vájárokból alakult bányaművelő-szövetkezetek kezébe ment át, míg a bányaterméket egykor teljes egészében elidegenítő tulajdonos földesúrnak egyre zsugorodó termékhányaddal és a passzív járadék-élvező szerepével kellett beérnie.

⁸⁵ Ábrázolásunk a bányász népesség belső differenciálódása kérdésében erősen elüt *Zycha* felfogásától, aki azt sokkal későbbi időpontra teszi. *Zycha* (1899, 100—101. l.) szerint a földesúrral egyezkedő társulások felölték a szóbanforgó bányamű egész dolgozóegyüttesét. Mégpedig úgy, hogy ennek az együttesnek minden tagja ugyanazt a munkát végezte és egyenletesen osztozott a földesúri rész levonása után fennmaradó érchozamon. A dolgozó-kollektívával azonosuló társulásnak ezt az egyrétűségét csak utóbb bontotta meg a technika fejlődése a magasabb szintű munkamegosztás és a fölé- meg alárendeltség jegyében. A legtapasztaltabb dolgozók, mint a közös termelés irányítói, előnyösebb helyzetbe jutottak az ércvállalat és ércválogatás egyszerű munkáját végző társaikkal szemben.

Semmi alapja ennek az elgondolásnak. Mi több az erőben ellenkezik emlékeink vallomásával. Azok a társulások, amelyekkel a földesúr egy-egy bányájának a művelése fölől egyezkedik távolról sem ölelik fel a kérdéses bányamű egész dolgozóegyüttesét, hanem csupán a vájárelemet, a mestereket. Társulási részük arányában ők osztozkodnak egyedül a bánya érchozomán, míg a kollektíva többi része, a segédkező részlegek egyszerű dolgozói, az „operarii” csak egyszerű napszamosok, a vállalkozó-társak bérmunkásai. S ez nem is lehetett másként. A kérdéses bányák az egyezkedések idején már az elfulladás veszélyével küszködtek, nagyobb mélységet jártak. Régen maguk mögött tudták volt tehát azt az időpontot, amikor már alig pár öles mélységben egyrészt a munkafolyamat eredendően összetett volta, másrészt térbeli elnyúlása kiváltotta a munka megosztását és minőségi differenciálódását.

⁸⁶ *Inama—Sternegg, 1886, különösen 595. l.*

4. A SZÖVETKEZETI FORMA TELJES KIFEJLŐDÉSE ÉS A TÓKÉS TENDENCIÁK JELENTKEZÉSE TRIDENTBEN

A Zezen hegyéről ismert fejlődéssel teljes összhangban áll az a kép, amely szinte eszrendőkre vágó egyidejűséggel — 1185 és 1214 között — a Déli-Alpok egy másik bányakörzetében, Tridentben (Trento, Trient) tárul elénk. Mégis annyi eltéréssel, hogy itt a fejlődés még előbbre jár. A Karintiában bontakozó tendenciák Tridentben már a végkifejlésig jutottak.

A tridenti* püspök 1185-ben kötött egyezséget a környékbeli ezüstércelőfordulások bányász népével. „Argentarii, qui solent appellari silbrarii” a püspökkel egyezkedők megjelölése.¹ A bányászok név szerint is megnevezett megbízottai az egész közösség nevében, annak többségi határozatából² bizonyos összegszerűen is megállapított évi census fizetésére kötelezik magukat. Ez a census a bányászok különböző szakmai kategóriái szerint rögzítve, a püspök által meghatározandó időben két részletben volt leróvandó. Nagysága hol két dénárfont (= 480 d.), hol egy dénárfont (= 240 d.), hol 10 solidus (= 300 d.).³ Két dénárfont volt a vájárok („vurhe” = a német „Gewerke” vagy a latin „werki” torzítása), a sáfár („xaffar” = schaffer), a fővénymosó („wassar” = wascher, értsd az aranymosó) és az olvasztó („smellç” = schmelcer) census; egy dénárfontot fizetett az a fővénymosó, aki nem a maga számlájára, hanem a „mestere” számára mosta a fővényt („qui suo magistro lavat”); az olvasztó után beiktatott egyik tételénél mind magának a bányász-kategóriának a megjelölése, mind a fizetendő dénárfontok száma (valószínűleg kettő, mert a szöveg többesben

¹ *Schwind*—*Dopsch* 1895, 12. sz. 18—19. l. Vö. *Zycha*, 1899, 68—70, 95—97, 134. l. és passim.

² „Henricus Ersingar et Riprandus et Telve et Trintinus Covalat — (kitört szövegrész) — super hoc ab argentariis, qui solent appellari silbrarii, electi nomine et vice ipsorum silbrariorum et una cum tota universitate vel maiori parte silbrariorum promiserunt domino episcopo . . .” *Schwind*—*Dopsch*, 1895, i. h. — Vö. *Zycha*, 1899, 68—70. és 134. l.

³ A pénznem veronai dénárban értendő; a korabeli tridenti forrásokban többnyire ezzel találkozunk.

„talenta”-t mond) kitörött az oklevélből; végül 10 solidust fizetett a szénégetőknek, valamint a bányáknál dolgozó munkásoknak minden egyes „bandagazdája”, amit, már csak a census nagyságát nézve, nyilván úgy kell értelmeznünk, hogy ez az összeg egy-egy egész munkáscsoportnak, a „bandának” az együttes censusa volt.⁴ Az így megajánlott censusszolgáltatás ellenében a püspök a „hegyen”, vagyis az egész bányakörzetben szabad kutatási jogot biztosított bányász népeknek. Mindannyiuknak, szegénynek—gazdagnak egyaránt.⁵ Az egyetemleges jogosítvány azonban csak az ércerek, egy-egy telér felkutatására, a *turzásra* terjedt ki. Mert mihelyst valaki a turzáson aknát („foveam”) nyitott és annak nyereséges érchozama volt, a bánya további művelésére az illetőnek a püspökkel vagy gastaldiójával külön megállapodást kellett kötnie.

A bányászok a püspök földesúri joghatósága alá tartoznak. Élvezik persze oltalmát is. Bíraskodni is ő vagy képviselője bíraskodik felettük. A censuson kívül azonban másfajta földesúri szolgáltatás a bányászokat nem terheli. Még a püspök által igényelhető rendkívüli subsidium felől is ők maguk döntenek. Végül: a püspök biztosítja személyes szabadságukat. Szabadon tartózkodhatnak s tevékenykedhetnek akár a hegyen, akár magában a városban, és szabadon jöhetnek-mehetnek bármerre tetszésük szerint.

A tridenti egyezés a termelési viszonyok két kiemelkedő összetevőjét szabályozza. A bányászok személyes szabadságának az elismerése az egyik. A másik a kutatás szabaddátétele. A kettő szoros összefügg egymással. A bányász népeesség utóbbiban vélte megtalálni anyagi létének objektív előfeltételét, szabad életének a biztosítékát. A megállapodások általános érvényűek. A bányagazdaságban dolgozó földesúri alattvalók összességét érintik és a földesúr tulajdonában levő „hegy”-nek, a földesúri érctulajdonnak az egészére vonatkoznak. Az a fejlődési folyamat, amely Zezzen hegyén ugyanebben az időszakban még csak lépésről lépésre, egy-egy bányaműre és annak dolgozóegyüttesére korlátozódva bontakozott, Tri-

⁴ A vonatkozó szövegrész: „quilibet kener tam carbonariorum, quam aliorum qui in monte laboraverint X solidos dare debeat.” „Kien” = „Kiefer” = az erősen gyantás erdei fenyő; „Kiener” Tirolban a szénégető. A szövegbeli összefüggésből kétségtelen, hogy itt a „kener” a szénégetők, illetőleg általában bányamunkások egyes egybeállt csoportjainak a fejét jelenti, aki nevükben a bányavállalkozókkal a végzendő munkára leszerződött. A „bandagazda” elnevezés nem egykorú; jobb híján úgy vettük át a polgári korszak részes aratóinak a szóhasználatából. Vö. *Töke* I³, 644. s. köv. ll.

⁵ „... mons ipsis omnibus, tam pauperi, quam diviti communis esse debeat...”

dentben a bányagazdaság társadalmi szerkezetének általános átalakulásává szélesedett.⁶ A korszakváltó átalakulás leglényegesebb mozzanata az érctulajdon birtoklásában, a tulajdonviszonyokban beállott változás. A szabad kutatás elvének a kinyilatkoztatásával ugyanis a tridenti püspök, sajátkezelésű bányüzemét véglegesen felszámolva, érctulajdonát most már egészében egyetemlegesen a bányászok összességének a hasznosító birtoklásába bocsátotta. *Csak birtoklásába.* Mert egyrészt az eleve megszabott személyi census, másrészt a szerenesés turzás nyomán nyíló bányák után kikötendő szolgáltatások révén pénz-, esetleg pénz- és termékjáradék formájában fenntartotta a maga számára is érctulajdona további haszonélvezetét. Tulajdonjoga tehát nem szűnt meg. Viszont a tulajdon valóságos haszonélvezete a kitermelt értékek csak egy töredékével felérő járadékká zsugorodott.⁷ A földesúr részéről megadott szabad kutatás — Zycha találó meghatározásával élve, a

⁶ Zycha (1899, 96. l.) a tridenti bányászatot újabb keletűnek tartja, amelynek kezdetei nem sokkal nyúltak vissza az 1185 előtt időkbé. Ebben véli magyarázatát adhatni annak, hogy a tridenti szerződésekben nem tükröződik a korábbi helyi fejlődés. A püspök azért biztosít eleve a másutt szokásosnál nagyobb szabadságot a bányászoknak, hogy minél nagyobb számban csábítsa oda az idegen — német — bányászokat. A német elem bevándorlását az 1208—1214 évekből ismert vállalkozó-társak („werki” = Gewerke) jó részének német nevével és az 1185. évi oklevél német, illetőleg németből tozított műszavaival látja igazoltnak.

Nem vitatjuk az utóbbi utalásoknak a helytálló voltát. Nem vitatjuk a püspök törekvését sem érctulajdonának ésszerű, az adott helyzettel számot vető hasznosítására. Ezzel szemben az 1208—1214. évi püspöki laudamentumokból, mint erről alább szó lesz, tényszerűen megállapítható, hogy Tridentben ekkor a bányavíz leküzdésére az egyszerű kézi meregetés — kötéltre erősített vödörrel — már nem volt kielégítő megoldás. Helyette vagy legalábbis mellette már általánosan használják a sokkal nagyobb teljesítőképességű kerekes vitlát, sőt már van tárnaműyük is, amely elfulladt aknaművek vizét vezeti le. Mindez arra mutat, hogy a tridenti fejtőművek (aknák) ekkor már nagyobb mélységben jártak. Az ottani bányászatot tehát éppen úgy régebbi múltúnak kell tekintenünk, mint a Zeppen-hegyit. Viszont, ha ez így van, akkor az 1185. évi szerződés fejlettebb termelési viszonyai sem értelmezhetők másként, mint hogy a tridenti bányászat is megjárta a Zeppen-hegyéről ismert fejlődés útját, csak éppen gyorsabb ütemben ért el a korszakváltó kifejlésig. Ebben persze járulékosan része lehetett mind a földesúr realitásokkal számotvető belátásának, mind az idegenből jött — de már korábban is jött (behívott) — német bányászok nagyobb technikai tapasztalatának.

⁷ Tridentből nincsenek konkrét adataink arra nézve, hogy az eleve megszabott személyi censuson túlmenően, az egyes nyitott bányákra vonatkozó megállapodásokban a földesúr mily szolgáltatásokat kötött ki magának. Nem valószínű azonban, hogy ez, amint erre Zycha (1899, 70. l.) rámutat, meghaladta volna az admonti apátság által szedett tizedrészt.

grundherrschaftliche Bergfreierung”⁸ — nem tévesztendő tehát össze a későbbi, a fejedelmi bányafelség jog meggyökeresedése után a földesúr rovására kialakuló „általános bányaszabadsággal”, amely egyértelmű volt a földesúr tulajdonjogának, a bányakincshez való tulajdonjogának, a teljes megszüntetésével.⁹ Viszont kétségtelen, hogy az új jogelv már ebben az első változatában is egy fejlődési szakasz záróköve és egyben kiinduló pontja a múltbelitől élesen elütő tulajdon- és birtoklási viszonyok kibontakozásának.

A szabad kutatási jognak a letéteményese a dolgozó bányász nép — a tridenti körzet bányásznépe — a maga egyetemességében, a „tota universitas”.¹⁰ Valamennyiök előtt nyitva a szabad kutatás lehetősége, s következésképpen — szerencsés turzás esetén — a hasznosító birtokfogásé is. *De csak a lehetősége.* Mert hogy a földesúr által a közösség minden tagja számára hozzáférhetővé tett érc-tulajdonnak a birtoklásából a valóságban kik vették vagy kik vehették ki a részüket, arra már a közösségnek semmiféle tevőleges befolyása nem volt. A turzás egyetemleges szabadságából nem sarjadzott ki a bányakincs közösségi birtoklása. A tényleges birtokfogás, annak szabályozása az aknát nyitó turzóknak, vagyis a közösség egyes tagjainak és a földesúrnak személyes és merőben magánjogi ügylete volt. Hogy ki jutott hozzá, abban volt szerepe a véletlennek is, a „bányászserencének”. De csak másodlagosan, mert az a személyi kör, amely a bányásznép egyetemén belül a hasznosító birtoklásban *elsősorban* részesedhetett, nagy egészében determináltak tekintendő. A birtokfogás ugyanis fejlődésadta objektív tényező kihatásaként a bányász kodó népesség egy meghatározott rétegének majdhogy kiváltsága lett. Értjük a termelőfolyamat legigényesebb munkarészlegében, a fejtéseken dolgozó vájárokat, a bányáknak már a Zezzen-hegyi fejlődésből jól ismert „mestereit”. Ővéké volt a különleges tudás, a nyitó kulcsa a föld kincse izgató titkának. Nemzedékek rendjén a munka tapasztalatában apáról fiúra öregbedett természetismeret, technikai lelemény meg szakmai felkészültség — mind együttvéve az egyik legszámottevőbb termelő-

⁸ *Zycha, 1899, 69. 1.*

⁹ Ld. *Zycha, 1899, 156 s. köv. 11.,* különösen 166—172. 1. — A német császárok regále-igényei a XII. század második felében ugyan már vitássá teszik a földesúrnak a bányakincshez való tulajdonjogát, de azt gyakorlatilag még egyáltalán nem csorbitják. Felvetődik e regále-igény éppen az 1180-as évek végén tridenti ezüstabányákkal kapcsolatban is. A császár azonban beéri azzal, hogy fenntartva ugyan a bányákra formált igényét, azokat a püspökök kérésére neki adja át. (*Schwind—Dopsch, 1895, 14. sz., 22—23. 1.;* az oklevél 1189. február 15-ről kelt.)

¹⁰ Ld. az 5. jegyzetet.

erő, és ez mind a vājár személyes, ini több örökletes tulajdona.¹¹ Mi sem természetesebb, mint hogy e tudás hagyományos birtokában a bányakincs hasznosító birtoklását a kevésbé hozzáértő elemekkel szemben nagy egészében a fejteseken dolgozó vājárság ragadta magához.

A kifelé, a földesúrral szemben egységes közösségként fellépő bányász nép¹² bévülről tehát Tridentben is erős osztódást mutat. S ezt ugyancsak a különleges munka, illetőleg a munka minőségi differenciálódása jegyében. Nem arról van egyszerűen szó, hogy a fejtőbányász, a vājár („wurhe”), a bánya üzemét vezető sáfár, a fővénymosó és az olvasztó személyében a termelőfolyamat egyes mozzanatai különleges munkává — szakmává — finomodva jelentkeznek. A különleges és az egyszerű (egyszerűbb) munka egyben vagyoni differenciálódás katalizátora. Kiütözik ez az 1185. évi egyezség census-tételeiben is. Az egyszerű munkások, a „laboratores” egy-egy „bandája”, több főnyi csoportja, együttesen sem fizetett annyit, mint amekkora a vājár (fejtő) kategóriának (a „wurhe”-nak) vagy az olvasztónak, a sáfárnak, a fővénymosónak a fejenkénti census-a volt.¹³

A „wurhe”, nem vitás, az 1208—1214. évi tridenti forrásokból ismert „werki”¹⁴ torzítása, amely a német „werken”-nel áll szoros jelentéskapcsolatban, s így a később feltűnő német „Gewerke” első megjelenési változatának tekinthető.¹⁵ Mindezeknek a szakkifejezéseknek a közös jelentésmagja a „dolgozás”, a „munka”, még pedig az egyszerű munkától, a „labor”-tól megkülönböztetett sajátos része a bányában folyó munkafolyamatnak, a szó legszorosabb

¹¹ Ld. fentebb, 30—31, 35—37 és 61—62. l. — Vö. *Töke* I³, 453. l., a szakmai titoktartásról.

¹² *Zycha* (1899, 133—134. l.) bányászközségnek, szabatosabban „hegyközségnek” „Bergemeinde”-nek mondja. A valóságban ilyesminek a csíraformája, legalábbis Tridentben. Nincs ugyanis határozottabb szervezete. Sem a földesúr által kinevezett előjárói, sem a maga kebeléből választott állandó funkcionáriusai. Arról nem is szólva, hogy személyi köre tagjainak személyes szabadsága folytán a jövés-menés állandó áramlásában van. (*Zycha*, 1899, 69. l.). Életmegnyilvánulásai tehát — mint az 1185. évi egyezkedés is — csak alkalomszerűek. Ezzel persze távolról sem akarjuk vitatni, hogy a bányász népességben ne lett volna élő az együvé tartozás, a közösség tudata. Kétségkívül megvolt. Ennek az egységnek meg is volt a természetes kötőanyaga: a foglalkozás azonossága, a termelés egyazon sajátos ágában, a bányagazdaságban való lehorgonyozottsága és még ennél is hatékonyabban, a minőségileg bár különböző, de együttesen végzett munka.

¹³ Vö. fentebb 65—66. l. —

¹⁴ Ld. a 16. jegyzetet.

¹⁵ *Zycha*, 1900, I, 239. l.: „Gewerke, d. h. der mit anderen gemeinschaftlich wirkende . . .” *Ermisch*, 1887, LXXXVIII. no. 2. — Z. f. G. Oberrheins, XLI. 447. l.: „im tag acht stunden wirken . . .”

értelmében vett bányász-munka: az ércfejtés, — a vájár munkája. Viszont, ha ezzel szemben a tridenti püspöknek az 1208—1214. évi bányügyi vonatkozású laudamentumaiból azt látjuk, hogy ő azokat most már nem a bányásznép összességével, a „silbrarii”-vel vitatta meg, hanem a „werci”-vel és Trident városának „más bölcs és vagyonos embereivel”,¹⁶ nyilvánvaló, hogy a bányavállalkozást és a bányakincs hasznosító birtoklását a dolgozó bányásznép egészen belül a fejtéseken dolgozó vájárelem sajátította ki magának. Hangsúlyozzuk: a dolgozó bányásznépességen belül. Látni fogjuk ugyanis, hogy ugyanakkor ez a vájárság már kénytelen teret engedni idegen, a bányászközösségen eredetileg kívül álló, nem-dolgozó elemeknek is.

Vizsgált korszakunkban, a XII—XIII. század fordulóján, a tridenti ezüstabányászatnak a technikai viszonyai is már meglehetősen differenciáltak. A püspöki laudamentumokban már nemcsak általánosságban „bányákról” („putea”, „laborerium”) esik szó.¹⁷ Hallunk bányaművekről, amelyek üzemberendezésének bizonyos kerek szerkezet a legszembeszökőbb sajátossága. Olyannyira, hogy a források az ilyen bányaművet egyszerűen keréknek, kerek-műnek („rota”; „rota arzenterie”)¹⁸ mondják. Mélyebb járású aknaműveket kell bennük látnunk, amelyeknél a feltörő bányavíz leküzdéséhez a nagyobb teljesítőképességű kerek-szerkezet egy fajtájára¹⁹ volt szükség; az egyszerű vitla már nem volt elegendő. Mi több, találkozzunk a víztelenítésnek egészen újszerű megoldásával — a vízlevezető tárnával („actufus”),²⁰ amely a hagyományos „vízemelés” helyett a hegy megsapolásának a forradalmi újításával próbálkozott. Maga, a fejtés munkája is differenciálódik. Külön részlegként tűnik fel a tulajdonképpeni akna-vágat mélyítése és az ott dolgozó vájárok, a „xencatores alicuius xenkelochi vel laborerii”²¹

Bárminek mondták is és bárminő volt a technikai berendezése egy-egy bányamű volt Tridentben is a művelésnek mind üzemi mind vállalati alapegysége. Ahány bányamű, annyi vállalat és for-

¹⁶ „... habito consilio suprascriptorum wercorum et aliorum sapientum et bonorum hominum civitatis Tridenti ...” (*Kink, Cod. Wang.*, Abt. II, No. 237—242, (443—454. l.); de találkozunk vele a többi laudamentumban is.

¹⁷ *Uo.*, Abt. II, No. 238—241; 445—452. l.

¹⁸ *Uo.*, Abt. II, No. 237, 238, 242. — A „rota” értelmezésére ld. *Zycha*, 1899, 130. l. 32. j.

¹⁹ Hogy közelebbről mily kerek-szerkezetet használtak ekkor Tridentben, forrásainkból meg nem állapítható.

²⁰ *Kink, Cod. Wang.*, Abt. II, No. 241, 450—452. l.

²¹ *Ugyanott*, Abt. II, No. 239, 448—449. l.

dítva.²² A vállalati forma általában a társas vállalkozás, a vállalkozószövetkezet.²³ A társulás alapja a szövetkezeti rész. Úgy tetszik, hogy ekkor még kinek-kinek egyformán egy része volt. Erre utal az a korlátozó rendelkezés is, hogy egy bányánál csak négy szövetkező társ lehetett.²⁴ A többség határozata, pl. a bánya művelése vagy felhagyása kérdésében, minden tagra kötelező volt. Ha valamelyik tag a reáháramló kötelezettségnek nem tett eleget, pl. munkásait több mint tizenöt napon át nem fizette, bányabeli részétől elesett és az a többi társra szállt.²⁵

A vállalkozó-társak, a „socii” vagy „werchi”.²⁶ Utóbbi megjelölésben jutott kifejezésre annak a ténynek az érzékelése, hogy a vállalkozó-társak ekkor *általában* (jobbára) még maguk is dolgozók voltak, akik személyesen két kezük munkájával vették ki részüket a termelésből. Akárcsak a Zezzen-hegyi „magistri”, a tridenti „werchi” is bányájukban általában maguk végezték az ércefejtést. Ugyanakkor persze az érctermeléssel járó egyéb „egyszerű” munkák, mint az érchordás, érélfelvonás, a vízmeregetés stb. elvégzésére bérmunkásokat is foglalkoztattak. Mindegyik vállalkozó-társ annyit, amennyi részarányosan a szükségelt létszámból reáesett. Ezek a bérmunkások ugyanis nem a szövetkezettel, hanem egy-egy vállalkozó-társal

²² Konkréte kettőről tudunk: *Kink, Cod. Wang.*, Abt. II. No. 241, 450—452. l., ahol az „inter dominos de actuo Vace” — (értsd: „montis Vacce” = Kuhberg, hegy Trident mellett, ld. *Zycha, 1899, 50. l.*) — „ex una parte et illos, qui partem habent in laboreris domini Gandi et domini Gandolini et Odolrici Maji et suorum sociorum” közti vitás kérdések rendezéséről van szó. Az „in laboreris” ne vezessen félre, nyilván elírás, mert a továbbiakban e vállalkozótársaknak csak egy „laborerium”-áról, bányájáról van szó.

²³ Vö. az előző és a következő két jegyzetet.

²⁴ *Kink, Cod. Wang.*, Abt. II, No. 242, 454. l.: „de cetero esse debeant quatuor werki, scilicet socii affidati ad unam rotam de arzeno et non plus . . .” *Uo. No. 237 (443. l.)*: „. . . wercus, qui partem habet ad montem arzenarie . . .”

²⁵ *Uo. Abt. II. No. 238 (445—447. l. — 1208. június 12)*: „Item si aliquis partem habet in monte arzenarie et major pars sociorum suorum voluerit ibi laborare . . . omnes socii laborerii tenentur bareitare et siquis eorum per XV dies non bareitaverit et raitungam tenuerit laboratoribus, ipso iure cadat ille a sua parte laborerii et pars illa tota ad alios socios illius laborerii omnes deveniat et exinde quiete ipsi illam possideant.” „Bareitare”, a német „beraiten” = fizetni latinos torzítása.

²⁶ Ld. fentebb a 24. jegyz. Továbbá: *Kink, Cod. Wang.*, Abt. II, No. 237; 444. l. — 1208. június 12: „Item omnes werchi, qui habent rotas et qui ad rotas arzenarie laborant”, Tridentben lakjanak s ottani polgárokká legyenek. A „rota” értelmezésére ld. a 18. jegyz. — *Kink, Cod. Wang.*, Abt. II, No. 238, 447. l. — 1208. június 12: „. . . wercus, qui libras X solvit pro ficto . . .”; „fictum” az egyes vállalkozó-társak által az általuk művelt bánya után fizetett — a püspök részéről esetenként szerződésileg kikötött — járadék. Vö. fentebb 67. l.

álltak munkaviszonyban s közvetlenül tőle kapták fizetésüket. A bérelszámolás hetente történt egyidejűleg a püspöknek járó terményhányad, a „fictum” beszolgáltatásával. Aki munkásai bérének a kifizetésével két héten át késedelmeskedett, az elesett bányarésztől — az a többi vállalkozó-társra szállt.²⁷ Eredetileg tehát az eszmei szövetkezeti résznek megfelelően minden vállalkozótársnak a bányában is volt egy meghatározott fejtővége, amelynek a kitermelését személyesen ő maga végezte. Úgy azonban, hogy a vállalkozó-társak valamennyi fejtés együttes termését osztották meg maguk között.²⁸

A vállalkozó-társak ebben a kezdeti stádiumban kézimunkás kisvállalkozók. A termelőfolyamat, amint az egy bányán belül lezajlik, igazában egy sor „mester”-fejtőnek, vájárnak az egyszerű kooperációja. Munkájuk persze kiegészül a bér munkások által végzett járulékos munkarészekkel, úgy hogy e sokrétű munkamegosztásban a fejtőmunka kooperációja manufaktúrára emlékeztető mozzanatokkal kereszteződik. A járulékos munkarészek dolgozói a vállalkozó-társak bér munkásai. Személyileg szabad emberek, akiknek azonban egyetlen megélhetési lehetősége munkaerejük áruba bocsátása. A „mester” típusú vállalkozók és az általuk pénz béréért foglalkoztatott segéd munkások (nem vájáresegedek) viszonylata tőkés viszony. Élességét, akárcsak a kézműves mester s legényei esetében, itt is tompítja az együttesen végzett munka, s ami ebből fakad, a hivatásbeli együvé tartozásnak a függést enyhítő tudata. Mégis a bányagazdaságban e csíramagból sokkal közvetlenebbül és gyorsabban bontakoztak ki erőteljesebb tőkés tendenciák és a vállalkozás tőkés majorizálása, mint a kézművességben. Kétségkívül közrejátszott ebben a nagyobb számarány: egy-egy fejtő vállalkozóra tetemesen több segéd munkás esett, mint legény egy céhes mesterre. S tán ennél is inkább az a körülmény, hogy a bányák segéd munkásai a termelési eszközöket, a szerszámokat sem mondhatták a maguk tulajdonának; azok a vállalaté, a vállalkozó szövetkezeté voltak.²⁹

²⁷ Ld. a 25. jegyzetben a No. 238-ból id. szöveget. Továbbá: *I. m. Abt. II. No. 239* (448. l. — 1208. június 12): „... nullus de cetero denegat alicui vel aliquibus laboratoribus raitungum suum, quando fictum episcopi colligitur, in fraudem; vel solvat vel cum gastaldionibus se concordare debeat”; ki ez ellen vét, 25 font bírságot fizet, „et nihilominus bareitare teneatur.” A „bareitare” jelentésére ld. a 25. jegyzetet.

²⁸ Hogy a „pars”, a vállalkozótárs „része” eszmei — szövetkezeti — résznek veendő-e, avagy a bányának meghatározott tömbje, valóságos bányarész, e sokat vitatott kérdést véleményünk szerint *Zycha*, (1899, 137 sköv. 11.) az előbbi értelemben megnyugtató módon és végérvényesen eldöntötte.

²⁹ *Kink, Cod. Wang.*, Abt. II, No. 238, 446. l. — 1208. június 12.: „... .

A „mester”-vállalkozó és a bér munkás segéderő ellentétpárja kétségkívül a legszélsőségesebb mozzanata a dolgozó bányász nép differenciálódásának. Emellett a már osztálytartalommal telítődő osztódás mellett azonban magának a mester-rétegnek, a vajúrságnak az egysége is többrétűen hasadozik. Többrétűen hasadozik még az a része is, amely mint egy-egy bányaművelő-szövetkezet tagja közvetlenül részesedett a bányakincs hasznosító birtoklásában. Az egyik bánya dúsabb ércet adott, a másik szegényebbet,³⁰ ami már egymagában vagyoni különbségek szülője volt. Mi sem kézenfekvőbb, minthogy meggazdagodva a kézimunkás vállalkozó-társ hátat fordított az addig végzett fejtőmunkának és maga helyett mást állítva a vajatvégre, csak az üzleti résszel, vállalkozása hozamával törődött. Olyannyira, hogy még bányaeérdekltsége közvetlen gondjaviselését is egy „manualis”-ra, amolyan faktorfélére bízta.³¹ Íme, a kézimunkás, a mesterszerű vállalkozó átvedlése tőkés vállalkozóvá.

Megfigyelhető a vállalkozók körén belül még egy más irányú osztódás is. Voltak ugyanis a mi időnkben még olyan bányaművek, amelyeknél a művelő szövetkezet vállalkozása az ércek kohósítására is kiterjedt, a vállalatnak volt ércolvasztója is.³² Ez azonban nem volt többé általános jelenség. Laudamentumainkban ugyanis ismételten szó van az érceladás szabályozásáról.³³ Voltak tehát vállalkozók, akiknek nem volt olvasztójuk, s bányájuk érctermését olvasztatlanul, nyers állapotban tudták csak értékesíteni. A kohóval is rendelkező bányaművelő-szövetkezet nemcsak azért volt előnyösebb helyzetben, mert bányatermékét kohósítva, mint nemesfémét, könnyebben, meg jobb áron is tudta értékesíteni. Kohótulaj-

nullus tabernarius nec ferrarius ad montem commorantium in pignore accipiat, nec alio modo ferros, funes, segas, nec aliud, quod pertineat ad puteam vel laborerium aliquod, nisi a scafiatore putee vel laborerii illius illa pignora accipiat . . .” „Scafiator” = „Schaffer”, a bánya üzemi vezetője.

³⁰ Forrásainkban ez pl. abban tükröződik, hogy a vállalkozótársak az egyes bányák hozamához képest hol alacsonyabb, hol magasabb járadékot, „fictum”-ot fizettek a püspöknek. *I. m.*, Abt. II, No. 238 (447. l.): „. . . nullus homo in monte habeat proprium manualem, nec ad rotam, nisi solus wercus, qui X libras solvit pro ficto; et tantum unum manualem concedimus ad procurandum eius negocia.” A „manualis” *Zycha*, 1899, 105. l. 83. jegyz. szerint írrok vagy faktorféle volt: a társvállalkozó intézője.

³¹ Ld. az előző jegyzetet.

³² *Kink, Cod. Wang.*, Abt. II, No. 242, 453—454. l. — 1214. április 1. — E laudamentum kimondja, hogy a következő évtől kezdve „. . . werki, qui laborant argentum ad rotas, . . . non debeant laborare ad unam rotam, nisi tantum cum uno furno et non cum duobus furnis”; ha két kemencével dolgoznak a szolgáltánnyt (fictum) is két kemence után fizetik.

³³ *Uo.* Abt. II, No. 238; 446. l. — 1208. június 12: Az ércet nem szabad a falvakba („ad villas”) szállítani, az szokás szerint csak a hegyen, a bányánál, adható el. — Ld. még a következő jegyzetet is.

dona révén ércvásárló is lett, és ebben a szerepében vállalkozása hozamát a kohóval nem rendelkező vállalkozók rovására a kalmár üzérkedő tevékenységének rendkívüli profitjával is meg tudta toldani. Az egyszerű bányavállalkozó ugyanis többé-kevésbé kiszolgáltatott helyzetben volt az ércvásárlóval szemben. Kénytelen-kelletlen alá kellett hogy vesse magát az utóbbi árat szabó akarátának. Különösen hátrányos helyzetbe került, ha akár az ércek szegénysége, akár a bányafenntartás költségeinek emelkedése folytán még a kellő forgótőke sem állott rendelkezésére. Az ércvásárló azonmód uzsora ajánlattal reagált a szituációra. Kölcsönképpen készséggel rendelkezésére bocsátotta a szükséges összeget, — úgy azonban, hogy a megszorult vállalkozó érctertermését egészében neki kellett hogy lekösse.³⁴

A tőkés tendenciáknak volt egy további változata is. Itt is a vállalkozás kapitalizálódásáról volt szó, a vállalkozás személyi körének a feltöltődéséről nem-dolgozó, kifejezetten tőkés elemekkel, de ez a folyamat nem egyedül a mesterszerű dolgozó vállalkozó-társak tőkés átvedlésében ment végbe. Megindult az kívülről is. A bányagazdaságon kívül álló kalmártőke³⁵ ráeszmélt a rendkívüli gazdagodásnak, pénzvagyona gyors ütemű növelésének a bányagazdaságban rejlő lehetőségeire. Új vadászterülete meghódításában két-féle utat is követett. Az egyik a közvetett út, amely az imént idézett laudamentum tiltó rendelkezéseiben tárul elénk. A kalmár nem kívánja magát a bányavállalkozást kisajátítani. Beéri azzal, hogy az ércvásárló szerepében előlegezett termelési hiteleivel örök adósává, fejőstehenévé teszi a „részes” bányavállalkozót. Utóbbi nem veti ki a bányakincs hasznosító birtoklásából, viszont érctertermésének előre megszabott, leszorított áron történő lekötésével nem jelentéktelen részében elsajátítja termelő vállalkozásának és személyes munkájának a többlettermékét. Anélkül, hogy viselné a termelő vállalkozás kockázatát, azt az előre folyósított, többnyire csak részlegesen folyósított vételár ürügyén egyszerűen megsápolja. Nem más ez, mint az ún. „Verlag”-rendszer sajátos bányagazdasági változatának a kezdeti bontakozása. Rávetette azonban magát a bányagazdaságon kívül keletkezett pénzvagyon magára a birtok-

³⁴ Uo., Abt. II, No. 242, 453. l. — 1214. április 11.: „Quod nullus homo vel homines de cetero debeant mutuare denarios alicui homini vel hominibus, pro quibus denariis ipsi homines sint astrieti dare et vendere suam venam et non aliis hominibus vendere possint.”

³⁵ A kalmártőke (értjük alatta a kereskedőtőkének a tőkés termelési mód kialakulása előtti formáját) mozgásának mibenlétére és belső törvényszerűségére ld. *Tőke* III³ IV. szakasz 20 fej. — Továbbá: *Marx, Tulajdonformák*, 42 s. köv. 11.

fogó bányavállalkozásra is. A hatalmi kényszerrel elsajátító úri-gazdagság csakúgy, mint a kalmártőke, az eltulajdonító gazdagság városi ága; amannak főként a feudális ranglétra alsóbb fokain álló képviselői, akik mint a püspöki birtokigazgatás tisztjei több-kevesebb otthonossággal mozogtak a bányák rejtelmes világában is.³⁶ Így pl. a püspök vazallusainak egy lázadó csoportjáról tudjuk, hogy azok többek közt bányarészeket is bírtak.³⁷ Laudamentuma-inkból név szerint a vállalkozó-társaknak („werchi”) mintegy 80 főnyi csoportját ismerjük. Nos ezek közül a névformák (pl. Amikus de Dosso, Federicus de Albiano, Manelino de Burgo Novo) nem kevesebb mint 25 esetben nemesi rendű személyre engednek következtetni. Bajos volna a dolgozó vājárság képviselőinek tekinteni a névsorok „dominus”-nak mondott személyeit is, még ha az egyszerűen csak egy keresztnévhez fűződik is; számuk 15 fő. Amivel szemben az egyszerű keresztnév szerinti megnevezések száma, amelyek viselőit fenntartás nélkül dolgozó vállalkozóknak tekinthetjük, az egész csoportnak csak kisebbik fele. E számok persze távolról sem a valóságos megoszlást tükrözik. A névsorok mindig az „et alii”, „et aliorum . . . hominum”, „et aliis multis” formulákkal végződ-
nek s nyilvánvaló, hogy akiknek a jelenlétét csak így, névtelenül regisztrálják, azok zömben az egyszerű dolgozó vállalkozó-társak számát szaporították. Ezzel szemben az egyszerű keresztnévvel (esetleg keresztnév + a filiaciót jelző másik keresztnév) szereplő, de úrnak címzett személyekben bizvást láthatjuk a polgári pénz-vagyon, a kalmártőke képviselőit. Vagyis hasonlóan a nemesren-dűekhez nem-dolgozó, csak dolgoztató, — tőkés vállalkozókat.³⁸ A város vagyonos vezető rétegének a bányavállalkozó érdekelt-ségére utal az első laudamentumnak az a fordulata is, hogy a püspök a szóban forgó rendelkezését „habito consilio suprascriptorum wer-corum et aliorum sapientum et bonorum hominum civitatis Tri-denti” adta ki.

³⁶ Ld. *Zycha, 1899*, 111—113. l.

³⁷ *Kink, Cod. Wang.*, Abt. I, No. 85, 193—202. l.; az idevágó rész 201. l. — 1210. május 30.: A püspök megkegyelmező levele meghódolt lázadó hűbéres alattvalói részére: „Item partes eorum” — értsd: a hűségre megtért láza-dóké — „in montibus arcentarie dicimus, quod ipsi debent solvere expensas et habeant partes suas ad sacramentum scafiatorum, quod si noluerint, expectent, donec ad lucrum pervenerint et de primo lucro solutis expensis ipsi habeant partes suas, exceptis his, quas dominus episcopus omnino aliena-vit.” Vö. *Opet, 1893*: 233 s. köv. 11. és *Zycha, 1899*, 113. l. 115. jegyz.

³⁸ Ez alapon tartjuk, véleményünk szerint joggal, tőkés vállalkozóknak a „mons Vaccae” altárnájának a dominusait, meg a velük egyezkedő akna-művek három megnevezett vállalkozótársa közül Gandus és Gandolfinus „urakat”.

A maga növekedését kereső pénzvagyonnak az érdeklődése a bányagazdaság iránt érthető. A termelésben személyesen érdekelt vājár-vállalkozók szakértelme és technikai leleménye a földesúri nagyüzem válsága után új fellendülés korszakát nyitotta meg az európai nemesércbányászatban. Ebben a konjunktúrában egy gazdagabb új feltárás vagy akár egy ismert, csak éppen elfulladt telérnek a hozzáférhetővé tételé gyakorta még a kalmár üzérkedő tevékenységénél is nagyobb profittal kecsegtetett. De meg láttuk, hogy éppen a mélyebb járatú bányaműveknél, a kerekas aknáknál a bányavállalkozás sokszor párosul még a kohósítással. A betársulás egy ilyen bánya vállalkozó-szövetkezetébe egyben megnyitotta hát az utat a kalmár előtt az ércvásárló üzérkedésre.

Az alkalmat e csábítgató lehetőségek realizálására majd itt, majd ott, de szinte meg nem szakadó folytonossággal kínálta a természet örök gáncsoskodása, illetőleg a vállalkozásnak ehhez kapcsolódó válságai. A mélyülő bánya légínsége, a vājatvégeket időről időre elöntő s egyre vehemensebb erővel feltörő bányavíz, az omlások zsaluzása nemcsak a „mester”-vállalkozó tudását, technikai leleményét próbálta. Próbára tette anyagi erejét financiaális felkészültségét is. S ezen a ponton került válságba a kézimunkás kismembek vállalkozása. A természet által felvetett technikai problémák megoldása egyre fortélyosabb berendezések költséges és gyakran — gondoljunk csak a többszáz öles vízlevezető tárnákra — igen hosszantartó építését és üzembentartását kívánta meg. S mindezt nem ritkán a termésnek, a hozamnak huzamosabb — pl. a bányavíz leküzdéséig tartó — visszaesése mellett. Csoda-e, ha a kisember, a „mester” nem bírta a versenyt az idővel? Pénztőkéje elfogyott. Próbálkozott előleghitelekkel, kölcsönökkel, amelyek vállalkozása, termelőmunkája hozamát még inkább csökkentették. Végül is nem maradt más választása, mint vagy odahagyni bányarészét,³⁹ vagy bevenni társul a szövetkezésbe a kívülről érdeklődő tőkést, aki — így remélték — győzte az időversenyt pénzzel.⁴⁰

*

A pénzvagyon embereinek nagy száma a tridenti bányavállalkozók sorában⁴¹ mutatja, hogy mihelyst a tőke megvetette volt lábát a bányagazdaságban, ott azonmód megindult a vállalkozás gyorsult

³⁹ Vö. fentebb a 25. jegyz. —

⁴⁰ Hasonló okfejtéssel *Zycha*, 1899, 101—102. l.

⁴¹ Ld. fentebb a 75. l.

ütemű tőkés majorizálása. Ez nem is meglepő. Hiszen láthattuk, hogy amint egyszer a pénztőke érintkezésbe került a bányavállalkozással, az utóbbi belső mozgásának a legellentétebb mozzanatai is egyértelműen a tőkés fejlődés malmára hajtották a vizet. Kegyébe vette a bányászszerencse, akkor maga a meggazdagodott kézimunkás vállalkozó vedlett át tőkessé. Ha meg a balszerencse próbálta, akkor a tőkés társaival szemben maradt alul, kiszorult a vállalkozásból és helyét bányarészének az átvételével tőkés társ foglalta el.

A vállalkozás e tőkés majorizálása lényeges változásokat vont maga után a bányagazdaság társadalmi struktúrájában. Gyökereken megváltoztak a tulajdonviszonyok. A föld alatti kincsnek, a bányatulajdonnak a hasznosító birtoklását, amely addig a dolgozó bányász népség vezető rétegének, a vájárságnak a kezébe volt, most a pénzvagyon, a termelőfolyamaton kívül álló tőkés vállalkozó⁴² ragadta magához. S nemcsak ennyit. A vállalkozás tőkés majorizálásával automatikusan ugyancsak az ő kezébe csúsztak át a termelési eszközök vagy legalábbis azok legjelentékenyebb része. Így, mindenekelőtt maga a „bánya”, az üzem, a termelőmunka műhelye, teljes berendezésével, járataival, azok ducolásával, a szellőztető vágatokkal és a vízemelő szerkezetekkel. Nem különben a szintes szállítóeszközök, a csillék, talicskák, sőt, mint láttuk, még a bánya kovásműhelyében készült és ott javított kézi szerszámkészlet is.⁴³

A bányatulajdonnak, illetőleg hasznosító birtoklásának, meg a termelőeszközöknek ez a tőkés koncentrációja a másik oldalon szükségyszerűen feltételezi a termelőmunkát végző dolgozóknak az elválasztását a munka objektív feltételeitől.⁴⁴ A vállalkozóknak és a dolgozónak ebben a szembekerülésében adva voltak a bérmunkának, a bérszolgátságnak az előfeltételei, miután a dolgozó bányász népnek az alapvető termelési eszközök híján nem maradt csak egy életlehetősége — munkaerejének az árubabocsátása.

⁴² Ez a pénzvagyon nem volt kizárólag idegen eredetű, a bányagazdaságon kívüli. Nem feltétlenül kellett annak lennie. Lehetett úgy is — s ez bizvást nem volt ritka eset —, hogy kézimunkás társvállalkozó kezében gyülemlött fel ez a pénzvagyon és lett később a vállalkozás kisajátítója, amikor felhalmozója hátat fordított a termelőmunkának s vált tőkés vállalkozóvá. Egyébként a „tőkés” és „tőke” megjelölést *Marx* értelmezésében használjuk, amely szerint a termelési és létfenntartási eszközök és természetesen a pénzvagyon is önmagukban véve még nem tőke; tőkévé csak akkor válnak, ha egyszersmind eszközei a munkás kizsákmányolásának és a felette való uralomnak. Csak bizonyos viszonyok között lesznek tőkévé. A tőke társadalmi viszony. Ld. *Tőke*, I³, 661—662. l. és *Marx Tulajdonformák*, 39. s. köv. 11.

⁴³ Ld. fentebb a 29. jegyz.

⁴⁴ *Marx, Tulajdonformák*, kül. 46 sköv. 11.

Mégis ez a helyzet ekkor még csak mint alapvető tendencia fogható fel, amely elhárítatlanul ugyan, de lépésről lépésre, százados fejlődés során jut el a megvalósulásig. A XIII. század eleje az első lépcső: a bányák segéd munkásai, a vājármunkát kísérő munkarészelek dolgozói ekkor esnek igazában és véglegesen bérszolgaságba. Láttuk, hogy ezek a dolgozók a földesúri üzem helyébe lépő szövetkezetek dolgozó „mester”-vállalkozóinak voltak a munkásai — bérmunkások. Mégis az adott helyzetben a gazdasági függés és kiszolgáltatottság élességét számos mozzanat még erősen tompította. Az együttesen végzett munka fékezte a társadalmi eltávolodást. Mester és segéd munkás patriarchalis viszonya reményt és lehetőséget nyújtott a magasabbrendű különleges munka elsajátítására,⁴⁵ ez pedig az anyagi lét javulására. Mindez most szinte egy csapásra megváltozott, hogy a dolgozó „mester” helyett tőkés lett a társvállalkozó. A puszta gazdasági függés társadalmi szakadékká, osztályellentété mélyült. A társadalmi tudatban a vállalkozó, akár csak egykor a földtulajdonos, „úr”-rá magasztosult, aki bérmunkásaival hovatovább már csak faktora (belső szolgálja) útján érintkezett.⁴⁶ Mindez alkalmas volt arra, hogy teret adjon a kizsákmányolás élesedésének. Kivált, ha figyelembe vesszük, hogy a feudális kori város gazdasági s társadalmi képletén belül a tőkés vállalkozó a bérszolgaság gazdasági szorítóját utóbb még hatalmi kényszerrel is tetézni tudta, miután városalapító vállalkozásai révén, mint ezeknek az alapító-konzorciumoknak a tagja, illetőleg ilyennek a jogutódja, éppen a bányavárosokban is a város uralmi szervét magának sajátította ki.⁴⁷

Nem így a dolgozó bányász népnek „mester”-szintű rétegénél, a vājárságnál.

A pénztőke behatolása a bányagazdaságba ennek a rétegnek a sorsát érintette a legközvetlenebbül, még pedig hátrányosan. Eltekintve attól, hogy a legtöbb esetben egyelőre még elegyesen ültek tőkés és dolgozó vājárvállalkozók a szövetkezetekben, meg hogy a tőkésedő szövetkezetek mellett voltak még tiszta régi típusúak is, — távlati szempontból nézve arról volt szó, hogy a tőkés megjelenése a dolgozó bányász népeknél az elite rétegét, a vājárságot kivetette munkával, szakmai tudásával kivívott vállalkozó szerepből. Hiszen a vállalkozás egyszer megindult kapitalizálódásával egyre több régi típusú — dolgozó — vállalkozó-társ szorult ki a bányász szövetkezetekből. Mindig annyi, amennyi kénytelen volt

⁴⁵ Vö. fentebb . 50 és 63. l.

⁴⁶ Ld. fentebb a 30. jegyz.

⁴⁷ Ld. *Paulinyi, 1962.*

helyét a pénz emberének átadni. Olyannyira, hogy a bányaszövetkezet hovatovább⁴⁸ nem is volt már igazában bányaművelő-szövetkezetnek mondható, mert az nemdolgozó bányavállalkozók szövetkezetévé vált. A szövetkezeti tagsággal oda volt ám a bányakincs hasznosító birtoklása és oda az alapvető termelési eszközök tulajdona: a bányáé, annak berendezésé. Hiszen mindennek a társulajdonát — szövetkezeti része arányában — szövetkezeti tagsága biztosította számára. A fordulat, ha a vājárságot, mint a dolgozó bányász népeség legkiemelkedőbb rétegét, tömegében vesszük, — szörnyű és általános elnyomorodás.

Igen, de csak a fejlődés százados távlatából nézve. Kicsöppenve a bányabirtokából, a vājár korántsem zuhant azonmód a bérszolgaságba, egykori bérmunkásai közé. Ez a sorsa csak fokozatosan, mintegy két-két és félszázados folyamatban teljesedett be. Mert egyelőre a vājárság, amit elvesztett a réven, azt tekintélyes részben meg tudta venni a vámon.

Az új vállalkozó-típus, a tőkés, maga nem dolgozott, személyesen nem vett részt a vállalat-szervezte termelőmunkában. Általában nem is értett hozzá, vagy ha igen — a tőkésé vedlett vājár — nem fűlött már foga hozzá többé. Így is, úgy is kénytelen volt hát a vállalati, a szövetkezeti részére eső fejtővégen, esetleg fejtővégen az ércfejtést mással, hozzáértő vājárral végeztetni. Esetleg ugyanazzal, akinek a szövetkezeti részét csak kevéssel azelőtt kapartotta meg. Meg akart maradni szakmájánál, annál a munkánál, amelynek feltétlen ura, „mestere” volt, a vājárnak sem volt más választása — szót kellett értenie a tőkésessel. A bányamunka mestere, a vājár — tegnap még a vállalkozás kisajátítója — gazdasági függésbe került az őt a vállalkozásból kiszorító tőkéstől.

Ám ez a függés nem munka-, hanem csak bérleti viszony volt. A vājár, a volt vállalkozótárs egyelőre nem szegődött el bérmunkásnak. Megmaradását ennél kedvezőbb feltételek mellett tudta biztosítani: a bányát birtokló szövetkezettől (ez a későbbi gyakorlat) vagy annak egy tagjától (így volt kezdetben) a bánya egy meghatározott részét, egy-két fejtővéget (esetleg ugyanazt, amelyet a vállalkozásból történt kicsöppenéséig is művelt) részes alapon, — az ott termelendő érc egy meghatározott részének a lekötése mellett, termékjradék ellenében fejtés céljából és annak kötelezettségével alvállalkozásba vette. Nem egyéb ez, mint a későbbi bányajogi

⁴⁸ Hogy a bányavállalkozás egyszer megindult kapitalizálódása mily gyors ütemű volt, lemérhető azon, hogy a századvégnek és a XIV. századnak a bányajogi kodifikációi a tőkés szövetkezetet már uralkodó vállalati formának mutatják.

kodifikációkban a XIII. század utoljára óta mindenfelé intézményesen szabályozott „locatio” (másként „conductio”), németül a „Lehenhauerschaft”, amely egész a XVI. század második feléig élő eleme a bányagazdaság társadalmi viszonyainak.⁴⁹ Szükszavú, de világos lecsapódását ott találjuk már a tridentini püspöknek az 1208. június 12-én kelt laudamentumai legelsőjében. E laudamentum ui. többek között kimondja:

„quod omnes werchi, qui per fictum voluerint laborare ad rotas aliorum wercorum, liberam habeant potestatem laborandi”.⁵⁰

Hogy a szöveget helyesen értelmezhesük, szem előtt kell tartanunk a „wercus” jelentésváltozásait. A szónak,⁵¹ amely a későbbi „Gewerke”-nek első írásban rögződött változata, alapjelentése a „*wirkende*”, a *dolgozó*; a mi forrásainkban: a bányák világában dolgozó. De korántsem jelenti a bányásznapességet általában, hanem annak csak a kiemelkedő rétegét, a szakmailag képzett bányászt, ellentétben segédmunkásaival, az egyszerű munkát végző „operarii”-val meg „laboratores”-ekkel. Minthogy azonban a földesúri üzem bomlásával ez a „mester”-szintű réteg (a Zezzen-hegyi „magistri fodinae”) vette kezébe a bányák művelését szervező vállalkozást, a „wercus” ekkor már jelenti a dolgozó, a kézimunkás vállalkozó-társat is, majd, hogy a vállalkozó-réteg a tőkés elemmel is keveredik, a bányaművelő-szövetkezet tagját általában, tekintet nélkül dolgozó vagy nem-dolgozó jellegére. A formaváltás gyorsütemű folyamatában az újabb jelentéstartalom úgy bukkant fel, hogy vele ölelkező egyidejűségben élt a régi is. Így elemezve, forráshelyünk értelme: a vállalkozásból kicsöppent egykori dolgozó-vállalkozók — vājárok — számára a püspök földesúri autoritásával biztosítja azt a lehetőséget, hogy más bányavállalkozók bányáiban bérdíjért („per fictum”)⁵² dolgozhassanak, — azaz ércet fejthesse nek a maguk számára.⁵³

Csak a dolgok formai oldalát nézve úgy is vehetnők, hogy ez a „részes vállalkozás” tulajdonképpen munkaviszony, csak éppen a bérezésnek egy sajátos, a dolgozóra nézve előnyösebb változatával. Nem az, és ilyen értelmezése elsiklana a viszonylat lényege, igazi magja felett. A „részes vállalkozás” mozzanata ne tévesszen meg

⁴⁹ Ld. *Zycha 1900*, I, 286 s. köv. 11. Magyarországi vonatkozásban ld. Selmezbánya bányajoga, 7. és 15. § (*Wenzel, AUO*, III, 223 és 225. l.), továbbá a körmöcbányai régi bányajogmagyarázatát („Erläuterungen . . .”), 16. § (*Schmidt, 1834*, 380–383. l.).

⁵⁰ *Kink, Cod. Wang.*, Abt. II, No. 237 (444. l.).

⁵¹ Többes számú változata: „werchi”, „werçi”; vö. fentebb 16. jegyz., de előfordul a többi laudamentumban is.

⁵² *Du Cange*, tom. III., 484. l.: „fictum locationis precium”.

⁵³ E forráshely értelmezésében is *Zychát (1899, 150. l.)* követjük.

bennünket. Az egy-egy meghatározott bányarész (fejtővég) fejtésére szerződő vājár ugyanis a bányavállalatnak (avagy egy tagjának) lekötött termékjāradék — bér — ellenében nem kevesebbet biztosított magának, mint a bányakincs további hasznosító birtoklását. Persze korlátozottabb mértékben, mint aminő a bányavállalkozó-szövetkezet tagjainak a birtoklása volt. Nem terjedt ki a bánya egész komplexumára, hanem annak csak bizonyos meghatározott részére. Időhöz volt kötve, mert a szerződés rendszerint meghatározott időre — hol egy, hol fél vagy ennél is rövidebb időre szólt.⁵⁴ Végül korlátozottabb volt e birtoklás hozamában is, mert a fejtett ércnek egy részét⁵⁵ bér fejében le kellett adnia. Mindezen korlátozások ellenére is azonban, a kitermelt ércből neki megmaradó rész nem tekinthető egyszerűen munkabérnek, mert az magában foglalta a többletermék egy részét is.

A vājárságnak ez az alvállalkozó szerepe döntő súllyal esett latba a termelési viszonyok alakulása szempontjából. Azzal, hogy a tőkés bányavállalkozó a bányakincs hasznosító birtoklását kénytelen volt megosztani a vājársággal, nagymértékben lelassult a bányatulajdon tőkés koncentrációja. Másfelől a dolgozó bányász népnek ez az elite rétege, ha egészében nem is, de igen tekintélyes hányadában megmenekült a bérszolgaságtól. A bányakincsnek ha csak részleges hasznosító birtoklása is szilárd kispolgári egzisztenciát biztosított számára. A vājárságnak e vállalkozó-rétege a bányagazdaság kapitalizálódásának az első korszakában, mintegy kétszáz éven át egy szinten állt a városi kézművesmesterekkel.⁵⁶

Tipikusan átmeneti korszakra utaló jelenség. Az új feltartóztatlanul halad előre, de hátán még élő teherként ott ül fékezőn a letűnő múlt.

Honnan a múltnak e századokon át tartó szívós helytállása?

Az alapvető mozzanat a vājármunkának már ismételt kiemelt rendkívüli igényessége, a vājár öröklődő tapasztalaton szerzett technikai tudása és szakmai ismerete. A technika elméleti, tudományos alapozottságának a teljes hiánya mellett mindez a tudás korszakunkban a termelőerőknek egyik kimagasló eleme, örökletes és tapasztalati mivoltánál fogva pedig a vājárnak valósággal személyes tulajdona. Akárcsak korábban a földesúr, az adott situációban a bányabirtokos tőkés vállalkozó is függésbe került a vājár „mester”-

⁵⁴ *Zychá, 1900, I. 293. l.*

⁵⁵ A bér a termelt ércnek hol fele-, hol harmadrésében, hol ennél is kisebb hányadában volt kikötve (*Zychá, 1900, I. 294. l.*).

⁵⁶ A „Bevezetés” 14. jegyzetében idézett cseh kutatások szerint Kutná Horán a vājárság a XVI. sz. derekáig tartotta alvállalkozó szerepét, csak a század második felében vált véglegesen bér munkássá.

szintű tudásától, úgy hogy az utóbbi maga is befolyásolni tudta a megegyezés feltételeit. Engedményre hangolta viszont más oldalról a tőkést az a megfontolás, hogy a vājár személyes érdekeltsége alkalmas volt arra, hogy őt fokozott erőkifejtésre készítse. A tőkés a termésvolumen emelkedésében, a telérek gyorsabb lefejtésében vélte megtalálni a vājárnak tett engedmény megtérülését.⁵⁷ Még jelentősebbnek kell tartanunk egy másik mozzanatot. Ez pedig a tőkésnek meglehetősen ingatag pénztőke-bázisa. Az egyre növekvő bányamű üzemben- és karbantartása önmagában véve számottevő és folyamatos befektetést igényelt. Szívesen megragadott minden lehetőséget, hogy csökkentse vállalkozása kockázatát. Így adta ki készséggel alvállalkozásba a fejtővégek kitermelését is, kivált ha kételyek forogtak fenn az érc minősége tekintetében.

*

A XIII. század második évtizedével megszakad a beszédesen valló források sora; azoké legalábbis, amelyek a bányagazdaság termelési viszonyainak az alakulásáról szólnának. Három—négy emberöltőbe telik, míg majd rendre létrejönnek a bevezetőben már említett bányajogi kodifikációk. Bennük a XII—XIII. század fordulóján bontakozó fejlődés már a delelőjét éri. Vizsgálata, termelési viszonyainak az elemzése túlesik témánk időbeli határain. A fő ismeretjegyek: a bányakincs felségjogú tulajdona, a Német Birodalomban a tartományfejedelmek kezén; a regále-úr autoritásával védett általános bányaszabadság a földesúr beleszólásának a kiiktatásával; az uralkodó vállalati formának a bányaszövetkezetnek az általános kapitalizálódása, de ez a vājárok személyes munkán alapuló fejtővállalkozásának (alvállalkozók!) a széleskörű érvényesülésével.

*

Magyarországon a karintiai és a tridenti forrásokból megvilágosodó fejlődést adatszerűen sem egyidejűleg, sem később nem tudjuk nyomon követni. Nem a földesúr üzemének a felbomlását, nem az örökébe lépő vājár-társulásoknak, a bányánként létesülő bányaművelő-szövetkezeteknek a kialakulását. Még kevésbé ezek kapitalizálódásának változatos folyamatát.

Késői kodifikációkban rögzített bányaugyi szokásjogunk⁵⁸ alap-elemeiben kétségkívül régibb keletű írásba foglalásainknál. Ám ezek

⁵⁷ *Zycha, 1900, I, 288. 1.*

⁵⁸ Selmecbánya bányajoga XIV. sz. vége: *Wenzel, AUO. III. 226. 1. jegyz. Wenzel, 1843, 1—21. 1. — Zycha, 1900, I, 79—85. 1. — Továbbá: Selmec-, Beszterce-, Baka-, Béla- és Libetbánya szokásjogának összefoglalása (a*

az alapelemek, eltekintve a bányakinos királyi tulajdonától és annak hasznosítási formájától, az „urbura”-tól (ércben szedett termék-járadék),⁵⁹ nem hazai eredetűek, azokat idegenből úgy hozták magukkal bányavárosaink német telepesei.⁶⁰ Kolonizációs import tehát, amely inkább csak továbbélésében színeződött sajátos hazai, s helyi viszonyokból — főként természeti adottságokból — megyarázható vonásokkal. Ez a kolonizációs mozgalom az Elbától keletre eső szlávoklakta térséget meghódító ún. nagy német keleti kolonizációnak mihozzánk már békésen, sőt királyi kezdeményezéssel áttüremelő hulláma. Fő része a XIII. századnak a tatárjárás utáni évtizedeiben és a XIV. század első felében éri el hazánkat.

A bányagazdaság ez idegenből átplántálódó társadalmi szerkezetének egyik szembeszökő vonása a vállalkozásnak, a bányaszövetkezetnek a tőkés formája. A társas vállalkozásnak, a „societas”-nak⁶¹ a legkorábbi említésével Magyarországon a XIII. század végén Selmechányán találkozunk.⁶² Hogy ez a vállalati forma nálunk is ekkor már tőkés jellegű, annak közvetett, de nyomós bizonyítéka az a tény, hogy legkorábbi és legjelentékenyebb bányavárosaink, így Selmec-, Beszterce-, Körmöcbánya, de minden jel szerint Nagybánya is, a kalmártőke meghatározott számú képviselőiből alakult városalapító konzorciumok alapításai. A pénz embereié, akik a városalapításban vállalt tevékeny szerepük révén bányavállalkozásaik jövőjét vélik megalapozni.⁶³

Hogy az idegen jövevények megjelenésének időpontjában, a XIII. század negyvenes–ötvenes éveiben, minők voltak hazai bányagazdaságunk termelési viszonyai — nem vagyunk a megmondhatóí. Feltevésiünk: a termelés, ahol folyt, földesúri vagy királyi⁶⁴

Miksa-féle bányarendtartás függeléke: *Schmidt, 1834, 387–457. l.* — Körmöcbánya bányajoga, 1492–1512: *Wenzel, 1880, 275–287; 1537: Uo., 287–290.* — Továbbá a Miksa-féle bányarendtartás szerkesztése alkalmával készült összefoglalás: *Schmidt, 1834, 347–387. l.* — Gölniebánya, 1500: *Wenzel, 1880, 326–330. l.* — *Az erdélyi Radna, XIV. sz.* (Zsolnai eredetű feljegyzés): *Zilinská kniha, 197–202. l.*

⁵⁹ A bányaregále hazai kialakulása még tisztázatlan kérdés. (Vö. a sóregáléra nézve: *Paulinyi, 1924.*). Kezdetei mindenestre korábbiak s így függetlenek a német kolonizációtól. Viszont cseh kölcsönhatás igen valószínű.

⁶⁰ A selmechányai jog iglauri eredetére ld. *Zycha, 1900, I, 79–85. l.* — Sajnos hazai részről idáig bányajogi kodifikációinknak még csak a tárgyi elemzésével sem rendelkezünk, nemhogy összehasonlító tanulmányokra gondoltunk volna.

⁶¹ „A societas” német megfelelője a „Gewerkschaft”.

⁶² *Knauz, Monumenta, II, 477. l. 492. sz.*

⁶³ *Paulinyi, 1962, kül. 184–185. l.*

⁶⁴ A bányaregálé érvényesítésének a kezdeti formája a földesúrral szemben a kérdéses birtoknak, amelyen ércet találtak, a király részéről történt cseré-

üzemekben folyt; az üzemek munkaszervezete azonban már nem a közönséges szolgamunkán, a teljes roboton alapult, hanem hol részes, hol napszámbérezés mellett a dolgozók termékreszesedésén. Nem tartjuk valószínűnek, hogy ezen a belső lazuláson túlmenően, a fejlődés eljutott volna magának a földesúri üzemnek bomladozásáig. Ezzel szemben sem a hazai sem a többi nem-német (pl. Csehország, Lengyelország) bányavidékeknek a német bevándorlás előtti bányászataát nem tartjuk technikailag annyira elmaradottnak, amint ezt a német szakirodalom beállítja, hangoztatván, hogy az megragadt a felszíni fejtésnél.⁶⁵ A technika empirikus — nem tudományosan alapozott — korszakában annak fejlődése mindenekelőtt a munka társadalmi szervezetének függvénye. Más szóval a munka azonos társadalmi feltételei mellett a technika fejlődése is — függetlenül „faji” tulajdonságoktól — azonos, hozzávetőlegesen azonos fejlődési szintet ér el, feltéve, hogy a természet gáncoskodó nehézségei erre kényszerítik.

Az admonti apátság karintiai bányáinál adatszerűen meg volt állapítható, hogy a földesúri üzem csődjét itt az elfulladt, tehát szükségszerűen nagyobb mélységben járó bányák váltották ki. Ezeket az elfulladt bányákat azonban, mielőtt a kritikus mélységet elérték volna, a földesúri üzem dolgozói már évek bizonyos során át mélyítették és művelték, amíg a feltörő vizet egyszerű kézi meregetéssel győzték. Más szóval: mély művelés, még pedig hosszabb múlttal bíró mély művelés már a földesúri üzemben is folyt. Feltehetőleg attól az időtől fogva, amióta a földesúr a maga jól felfogott érdekében lazított robotos szolgálai sivár helyzetén, és a munkatermékekben való részesedés révén érdekeltté tette őket a termelésben. Amit a földesúri üzem a dolgozóknak a termelésben történt érdekeltté tételével Karintiában elért, s Tridentben feltehetőleg még korábban, ti. az egyszer feltárt telérnek a mély fejtését, vajon miért nem érhetne volna el hasonló munkafeltételek mellett cseh földön vagy Magyarországon is, mikor az itteni vājároknak éppenúgy megvolt a nemzedékek rendjén öröklődött természetismerete és tapasztalata.

Összefoglalva: a mély művelést a nem-német bányakörzetekben is már a német bányászbevándorlás előtt ismerték, — de csak kisebb mélységekig jutottak, ameddig a felgyülemelő vizet kézi mere-

bevétele, úgyhogy a bányauzem még ez esetben is domanialisnak tekinthető.

⁶⁵ Az újabb szerzők közül a legszélsőségesebb álláspontot *Ermisch* (1887, XIII. l.) képviseli. Szerinte a szlávok az ércek bányászati kitermelését egyáltalában a németektől tanulták, és a XIII. század, tehát a német bányászbevándorlás előtt sem Cseh- és Morvaországban, sem Sziléziában ki nem

getéssel győzték. Az elfulladt tárnákat is víztelenítő erőátviteli szerkezet, a Tridentből ismert, de a Zezzen-hegyi vájár-szövetkezetek által is már feltétlenül alkalmazott „rota” = kerekés vitla, ez volt a nagy újítás, amit a német bányász a XIII. században alpesi hazájából⁶⁶ szertevitt magával Cseh-, Szász- és Magyarország meg Toscana bányakörzeteibe.

Nem „faji” adottságokról van szó, hanem arról, hogy a német, elsősorban az alpesi bányászat mind a termelési viszonyok, mind a technika tekintetében előljár a fejlődésben. A fejlődésnek ez a gyorsult üteme történetileg determinált. Gondoljunk csak a Déli-Alpokkal közvetlenül szomszédos Itália gazdasági viszonyainak rendkívüli, a pénzgazdaság fokán álló fejlettségére, élénk áruforgalmára és ami ezzel szükségszerűen velejár, a nagymérvű nemesfém-szükségletre.

mutatható. Konciliansabb Zycha (1900, I, 4—8. l.), aki egyrészt a helynév-anyag, másrészt krónikás és okleveles adatok alapján vitathatatlanak tartja hogy Cseh- és Morvaországban már a német bevándorlás előtt nemesfémeket bányásztak. Mégis okfejtését (8. l.) azzal zárja, hogy ez csak felszíni fejtevésekből állott, mivel a mélyfejtéssel járó természeti nehézségeket nem tudták leküzdeni.

⁶⁶ Osztyuk Zycha (1900, I, 11 s köv. 11.) véleményét, aki a német bányászat fejlődésében az alpesi bányászatot tartja élenjárónak.

5. AZ IDÉZETT IRODALOM JEGYZÉKE
A HASZNÁLT RÖVÍDÍTÉSEK BETŰRENDJÉBEN

(Az idézetben rendszerint a szerző nevét és a mű
megjelenési évét használtuk rövidítésnek. A mű
közelebbi megjelölését e jegyzékben találja az olvasó.)

- ACHENBACH, 1869: *Achenbach, Heinrich*: Das französische Bergrecht u. die Fortbildung desselben durch das preussische allgem. Berggesetz. Bonn, 1869.
- ACHENBACH, 1871: *Achenbach, H(enrich)*: Das gemeine deutsche Bergrecht in Verbindung mit dem preussischen Bergrechte unter Berücksichtigung Bayerns, Sachsens, Oesterreichs u. anderer deutscher Länder dargestellt., I. Bonn, 1871.
- ARNDT, 1879: *Arndt, Adolf*: Zur Geschichte u. Theorie des Bergregals u. der Bergbaufreiheit. Bonn, 1879.
- ARNDT, 1885: *Arndt, Adolf*: Dt. allgem. Berggesetz für die Preussische Staaten. 1885.
- BALBINUS, 1677: *Balbinus, Bohuslav*: Epitome historica rerum Bohemicarum, libri I—V + VI—VII. Praga, 1677.
- BECK, 1884: *Beck, Ludwig*: Die Geschichte des Eisens in technischer u. kulturgeschichtlicher Beziehung, 1—5. Abt. Braunschweig. 1884—1903. (Idézve az 1. kötet).
- BÉL, 1742: *Bel, Mathias*: Notitia Hungariae novae historico-geographica. IV. Viennae Austriae, 1742.
- BERNHARD, 1902: *Bernhard, Ludwig*: Die Entstehung und Entwicklung der Gedingeordnungen im deutschen Bergrecht (Staats- und socialwissenschaftliche Forschungen, hg. von Gustav Schmoller, Bd. XX, Heft 7). Leipzig, 1902.
- BODE, 1893: *Bode, G.*: Urkundenbuch der Stadt Goslar und der in und bei Goslar gelegenen geistlichen Stiftungen, Bd. 2. (Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete, Bd. XIX), Halle, 1893.
- BÖHMER, 1870: Acta imperii selecta. Urkunden deutscher Könige und Kaiser mit einem Anhang von Rechtssachen, gesammelt von *Joh. Friedrich Böhmer*. Innsbruck, 1870.
- BONAINI, 1853: *Bonaini, Francesco*: Ordinamenta facta super arte fossarum ramarie et argenterie civitatis Masse (Appendice

- all'Archivio storico Italiano, vol. 8., Firenze, 1853, 27. sz. 629—710. l.)
- BORNHARDT, 1933: *Bornhardt, Wilhelm*: Geschichte des Rammelsberger Bergbaues von seiner Aufnahme bis zur Neuzeit. (Archiv für Lagerstättenforschung, Heft 52). Berlin, 1931.
- BRUNNER, 1926: *Brunner, Otto*: Goldprägung u. Goldbergbau in Ostalpen (Numismatische Zeitschrift, 59. évf., 1926).
Codex dipl. et ep. r. Bohemiae ld. ŠEBÁNEK—DUŠKOVÁ, 1962.
Codex Wangianus ld. KINK, COD. WANG.
- DOPSCHE, 1921—1922: *Dopsch, Alfons*: Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit vornehmlich in Deutschland, I—II. Weimar, 1921—1922.
- DOPSCHE, 1922: *Dopsch, Alfons*: Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung, I—II.² Wien 1923.
- DU CANGE: *Glossarium mediae et infimae latinitatis conditum a Carolo du Fresne domino Du Cange . . . Editio nova aucta . . . a Léopoldo Favre, tom I—X. Niort, 1883—1887.*
- DUŠKOVÁ ld. ŠEBÁNEK—DUŠKOVÁ, 1962. —
- EICHHORN, 1808: *Eichhorn, Karl Friedrich*: Deutsche Staats- u. Rechtsgeschichte,, 1808. (Mi az első kiadás hiányában az 1834—36. évből megjelent 4. kiadást használtuk.)
- ENGEL, 1797: *Engel, Johann Christian v.*: Geschichte des Ungarischen Reichs u. seiner Nebenländer, I (Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Deutschland u. England ausgefertigt, 49. Teil, (a nem sorszámozott első kötet),) Halle, 1797.
- ENGELS, 1878: *Engels, Friedrich*: Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft, Leipzig, 1878. *Magyarul*: Hogyan „forradalmasítja” Eugen Dühring ur a tudományt („Anti-Dühring”). Budapest, Szikra, 1948. (A lapidézetek a magyar kiadásra vonatkoznak.)
- ENGELS, 1882: *Engels, Friedrich*: Die Mark. (Der deutsche Bauer. Was er war? Was er ist? Was er sein könnte?). Első kiadása a „Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft, Zürich, 1883, mellékletként. *Magyarul*: A mark. (A német paraszt. Mi volt? Mi most? Mi lehetne?). *Engels*, A német parasztháború (Marxizmus—Leninizmus kis könyvtára, 49—51. szám, Budapest, 1949, III. melléklet, 153—172. l.). A lapidézetek e magyar kiadásra vonatkoznak.

ERMISCH, 1897: *Ermisch, Hubert*: Das sächsische Bergrecht des MA. Leipzig, 1897.

FEJÉR, C. D.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, studio et opera *Georgii Fejér*, I—XI. Budae, 1829—1844 (egyes kötetek idézve).

FRÖHLICH, 1918: *Fröhlich, Karl*: Verzeichnisse über den Grubenbesitz des Goslarer Rats am Rammelsberge um das J. 1400 (Hansische Geschichtsblätter, 24, 1918. — 25, 1919).

FRÖHLICH, 1921: *Fröhlich, Karl*: Zur Kritik der Nachrichten über den älteren Bergbau am Rammelsberge in Goslar (Archiv für Urkundenforschung, Bd. 7, 1921, 161 s köv. 11.).

FRÖHLICH, 1921/2: *Fröhlich, Karl*: Verfassung u. Verwaltung der Stadt Goslar im späteren MA. (ZSSRG, 41, 1921, Kanon. Abt., 84—125. l.

FRÖHLICH, 1921/3: *Fröhlich, Karl*: Beiträge zur Geschichte der Stadt Goslar. Heft 1, 1921, 35 s köv. 1.

FRÖHLICH, 1921/4: *Fröhlich, Karl*: Zur Topographie u. Bevölkerungsgliederung der Stadt Goslar im MA. (Hansische Geschichtsblätter, 27, 1921.)

FRÖHLICH, 1921/5: *Fröhlich, Karl*: Die Privilegienpolitik des Goslarer Rates in der zweiten Hälfte des 14. Jhs. (Zeitschrift des Hist. Vereins für Niedersachsen, 86, 1921.)

FRÖHLICH, 1922: *Fröhlich, Karl*: Die Urkundenpolitik des Goslarer Rats im MA. (Archiv für Urkundenforschung, 8, 1922, 215 s köv. 11).

FRÖHLICH, 1927: *Fröhlich, Karl*: Die Verfassungsgeschichte von Goslar im MA. (ZSSRG, Bd. 47, 1927 Germ. Abt.).

FRÖHLICH, 1928: *Fröhlich, Karl*: Beiträge zur Topographie von Goslar im MA. (Zeitschrift des Harzvereins, 61, 1928.)

GIERKE, 1868: *Gierke, Otto*: Das deutsche Genossenschaftsrecht, I. Rechtsgeschichte der deutschen Genossenschaft. Berlin, 1868.

GOTHEIN, 1887: *Gothein, Eberhard*: Beiträge zur Geschichte des Bergbaues im Schwarzwald. (Zeitschr. für die Geschichte des Oberrheins. N. F. 2., der ganzen Reihe 41. Bd., 1887, 338—448. l.)

GOTHEIN, 1892: *Gothein, Eberhard*: Wirtschaftsgeschichte des Schwarzwaldes u. der angrenzenden Landschaften, I. Strassburg, 1892.

GYÖRFFY, 1963: *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, Abaújvár—Csongrád megye, Budapest, 1963.

- HAFEMANN, 1910: *Hafemann, Max*: Das Stapelrecht. Eine historische Untersuchung. Leipzig, 1910.
- HANDIAKOVÁ, 1956: *Handiaková, Eva*: Život kutnohorských havíru a jeho odraz v titulním listu kancionálu Matouše iluminatora (Český Lid, 43. évf. 1. sz., 1956. 196—203. l.).
- HELMER, 1962: *Helmer, Marie*: Edelmetalle Perus in der Kolonialzeit (Saeculum. Jb. f. Universalgeschichte, 13, 1962, 293—299. l.).
- HÓMAN, 1908: *Hóman Bálint*: A magyar városok az Árpádok korában. Budapest, 1908.
- HÓMAN, 1916: *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet, 1000—1325. Budapest, 1916.
- HÓMAN, 1921: *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája. Budapest, 1921.
- HUSZÁR, 1938: Huszár Lajos: Szent István pénzei. Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján. Szerk. *Serédi Jusztinián*, II. köt., 335—364. l., Budapest, 1938.
- INAMA-STERNEGG, 1886: *Inama-Sternegg, Theodor v.*: Zur Verfassungsgeschichte der deutschen Salinen im MA. (Sitzungsberichte der kaiserl. Akademie der Wissenschaften, Phil. — hist. Classe, CXI, 1886, 569—602. l.).
- INAMA-STERNEGG, 1891: *Inama-Sternegg, Theodor v.*: Deutsche Wirtschaftsgeschichte, II (des 10 bis 12. Jh). Leipzig, 1891.
- INAMA-STERNEGG, 1909: *Inama-Sternegg, Theodor*: Deutsche Wirtschaftsgeschichte I² (bis zum Schluss der Karolinger-periode). Leipzig, 1909.
- JAKSCH, KÄRNTNER GESCHICHTSQUELLEN: Die Kärntner Geschichtsquellen 811—1202, 1202—1262, 1263—1269, hgg. von Dr phil. h. c. August von Jaksch (Geschichtliche Denkmäler des Herzogtumes Kärnten Bd. 3, 4/I, II Klagenfurt, 1904, 1906).
- JAROŠ, 1954: *Jaroš, Miroslav*: K otázce námezdní práce v českém hornictví v XVI. století (Český Lid, 41. évf. 1. sz. 1954, 71—76. l.).
- JAROŠ, 1955: *Jaroš, Miroslav*: K sociálním pomerum horního delnictva v Kutné Hoře v polovine XVI. století (Český Lid, 42. évf. 1. sz., 1955, 11—15. l.).
- JIREČEK, 1867: Codex iuris Bohemici, tomus primus aetatem Přemyslidarum continens, opera *Hermenegildi Jireček*. Pragae, 1867.

KARSTEN, 1828: *Karsten, Dr. C. J. B.*: Grundriss der deutschen Bergrechtslehre mit Rücksicht auf die französische Bergwerksgesetzgebung. Berlin, 1828.

KAUTSKY, 1895. *Kautsky, Karl*: A szocializmus előfutárjai, Budapest, Szikra, 1950. A német eredeti: Vorläufer des neueren Sozialismus (Geschichte des Sozialismus in Einzeldarstellungen. I. köt. 1—2 rész) Stuttgart, 1895. Legutóbbi német kiadása: Berlin, 1947, Dietz. — A lapidézetek a magyar kiadásra vonatkoznak.

Kärntner Geschichtsquellen, Die: ld. JAKSCH alatt.

KINK, COD. WANG.: Codex Wangianus. Urkundenbuch des Hochstiftes Trient, hgg. von *Rudolf Kink* (Österreichische Geschichtsquellen, 2 Abt. 5. Bd. Wien, 1852.).

KLOSTERMANN, 1866: *Klostermann, R(udolf)*: Das allgemeine Berggesetz für die Preussischen Staaten vom 24. Juni, 1865. Berlin, 1866. (A szövegbe vágó rész az „Einleitung IV. Das Bergregal, 35—49. l.)

KLOSTERMANN, 1879: *Klostermann, Rudolf*: Lehrbuch des Bergrechts. Berlin, 1879.

KNAUZ, MONUMENTA: Monumenta ecclesiae Strigoniensis, ordine chron. disposit, dissertationibus et notis illustravit *Ferdinandus Knauz*, I—II. Strigonii, 1874—1882. (Az itt nem idézett III. kötet *Dedek Crescens Lajos* szerkesztésében: Strigonii, 1924.)

KOŘAN, 1955: *Kořan, Jan*: Přehledné dějiny československého hornictví, I. Praha, 1955.

KRPELKOVÁ 1956: *Krpelková, Anita*: Příspěvek k hospodářským a sociálním dějinám kutnohorských havíru na sklonku XV. a v první polovině XVI. století (Český Lid, 43. évf. 1956, 69—74. l.).

KULISCHER, 1928: *Kulischer, Josef*: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit, I—II. München, 1928.

LÁSZLÓ, 1963: *László Gyula*: A magyar pénzverés kezdeteiről, Századok, 97, 1963, 382—397. l.

LEXER: *Lexer, Matthias*: Mittelhochdeutsches Handwörterbuch, I—III. Leipzig, 1872—1878. (Ezt az első kiadást használtuk.)

LORI, 1764: *Lori, Johann Georg*: Sammlung des bairischen Bergrechts, mit einer Einleitung in die bairische Bergrechtsgeschichte. München, 1764.

MÁLYUSZ, 1957: *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában, I. rész, Századok, 91, 1957.

- MARX, TULAJDONFORMÁK: *Marx, Karl*: Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen (Kleine Bücherei des Marxismus—Leninismus). Berlin, Dietz, 1952. *Magyarul*: Marx: A tőkés termelés előtti tulajdonformák (Marxizmus—Leninizmus Kis Könyvtára, 91. sz.) Budapest, Szikra, 1953. A lapidézetek e magyar kiadásra vonatkoznak.
- MARX ld. TŐKE, I és TŐKE, III.
- MATUNÁK, 1928: *Matunák, Michal*: Z dejin slobodného a hlavného banského mesta Kremnice. V Kremnice 1928.
- MAURER, 1854: *Maurer, Georg Ludwig*: Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- u. Stadtverfassung u. der öffentlichen Gewalt. München, 1854.
- MAURER, 1856: *Maurer, Georg Ludwig*: Geschichte der Markenverfassung in Deutschland. Erlangen, 1856.
- MEZNIK, 1954: *Meznik, Jaroslav*: Jihlavské privilegium a počátky mesta Jihlavy (Sborník archivních práci, IV. évf. 2. sz. 1954, 3—28. l.).
- MOLNÁR, 1949: *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Budapest, 1949.
- Monumenta eccl. Strig. ld. KNAUZ, MONUMENTA.
- MÜCK, 1910: *Mück, Walter*: Das Mansfelder Kupferschieferbergbau in seiner rechtsgeschichtlichen Entwicklung: Bd 1. Geschichte des Mansfelder Bergregals. Eisleben, 1910. Bd. 2: Urkundebuch des Mansfelder Bergbaues. Eisleben, 1910.
- NAGY, 1903: *Nagy Erzsébet*: Csallóközi aranyosás (A Magy. Nemz. Muzeum Néprajzi Osztályának Értesítője, az *Ethnographia* melléklete, IV. évf., 1903, 305—310. l.).
- OPET, 1893: *Opet, Dr. Otto*: Das Gewerkschaftsrecht nach den deutschen Bergrechtsquellen des MA. (Zeitsch. für Bergrecht, Jg. 34, 1893, 218—252. s 293—371. l.).
- PACH, 1959: *Pach Zsigmond Pál*: Magyar gazdaságtörténet, I. rész 1790-ig (a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem jegyzete, javított utánnomás). Budapest, 1958.
- PANNONHALMI RENDTÖRT., I.: A pannonhalmi főapátság története, I. 996—1243. Szerkesztette és részben írta *Erdélyi László dr.* (A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története, szerk. *Erdélyi László, dr.*, I. Budapest, 1902.)

- PAULINYI, 1924: *Paulinyi Oszkár*: A sóregálé kialakulása Magyarországon (Századok, XLVII—XLVIII. évf., 1923—24, 627—647. l.).
- PAULINYI, 1962: *Paulinyi Oszkár*: Tulajdon és társadalom a Garam-vidéki bányavárosokban (Történeti Szemle, V. 1962, 173—188. l.).
- PAZDUR, 1960: Zarys dziejów górnictwa na ziemiach Polskich, Tom I. Praca zespólowa Pracowni Historii Górnictwa i Hutnictwa Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN pod redakcia *Jana Pazdura*, Katowice, 1960.
- PÉCH, 1884: *Péch Antal*: Alsó Magyarország bányamivelésének története I. Budapest, 1884. (A II. köt. uo. 1887).
- PÉCH, MŰSZÓTÁR: *Péch Antal*, Magyar- és német bányászati műszótár, I (magyar—német), II (német—magyar). Selmec, 1879.
- POLLA, 1958: *Polla, Belo*: K problematike vzniku Starého Mesta v Banskej Štiavnice (Slovenská Archeológia, VI. 2, 1958, 453—477).
- RATKOŠ, 1957: *Ratkoš, Peter*: Dokumenty k banickému povstaniu na Slovensku (1525—1526). Bratislava, 1957.
- SCHMELLER—FROMMANN: Bayerisches Wörterbuch von *I. Andreas Schmeller*, bearbeitet von *G. Karl Frommann*, I—II. München, 1872—1877.
- SCHMOLLER, 1891: *Schmoller, Gustav*: Die geschichtliche Entwicklung der Unternehmung, Abschnitt IX und X: Die deutsche Bergwerksverfassung von 1150—1400 und von 1400—1600. Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich, XV, 1891, 660—710 és 963—1029. l.
- SCHMIDT, 1834: Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der österreichischen Monarchie. Zweite Abtheilung: Chron.-system. Sammlung der Berggesetze der Königreiche: Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Großfürstenthumes Siebenbürgen, bearbeitet von *Franz Anton Schmidt*, I—XXV. Wien, 1834—1838. (Idézve a II. kötet.)
- SCHNEIDER, 1872: *Schneider, Fr.*: Lehrbuch des Bergrechts.³ Prag, 1872.
- SCHOENVISNER, 1801: *Schoenvisner, Stephanus*: Notitia Hungaricae rei numariae ab origine usque ad praesens tempus. Budae, 1801.
- SCHRÖDER—KÜNSSBERG, 1932: *Schröder, Richard—Künssberg, Eberhard Frh. v.*: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte. Berlin—Leipzig, 1932.

- SCHWIND—DOPSCH, 1895: Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erblande im MA., hgg. von *Dr. Ernst Freih. v. Schwind* u. *Dr. Alfons Dopsch*. Innsbruck, 1895.
- ŠEBÁNEK, 1962: *Šebánek, Jindřich*: Ještě o jihlavské listině (Numismatický sborník, VII. évf., 1962., 125—142. l.).
- Šebánek—Dušková, 1962: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, condidit *Gustavus Friedrich*, tomi IV. fasciculus primus inde ab anno MCCXLI. usque ad a. MCCLIII., ediderunt *Jindřich Šebánek* et *Sáša Dušková*. Praeae, 1962.
- SILBERSCHMIDT, 1934: Das schwedische Bergrecht als Prüfstein für das Bergrecht von Goslar u. für die Entstehung der Gewerkschaft (Zeitschrift für Bergrecht, 75, 1934, 442—509. l.).
- ŠMILAUER, 1932: *Šmilauer, VI(adimir)*: Vodopis starého Slovenska (Práce Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislave, svazek 9. Praha—Bratislava, 1932.
- SPIRGES, 1765: *Sperges, Josef v.*: Tirolische Bergwerksgeschichte, Wien, 1765.
- SREBIK, 1950: *Srbik, Heinrich Ritter von*: Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart, I—II, München—Salzburg, 1950—1951.
- STEINBECK, 1857: *Steinbeck, Aemil*: Geschichte des schlesischen Bergbaues, seiner Verfassung, seines Betriebes, I—II. Breslau, 1857.
- STERNBERG, 1836—1837: *Sternberg, Graf Karl v.*: Umriss einer Geschichte der böhmischen Bergwerke, I. Bd, 1. Abt. Prag, 1836; I. Bd., 2. Abt. Prag, 1837. Ld. a köv. tételt is.
- STERNBERG, 1838: *Sternberg, Graf Karl v.*: Umriss der Geschichte des Bergbaues u. der Gesetzgebung II.: Geschichte der Berggesetzgebung in Böhmen, Prag 1838. (Az előző tételben felvett mű II. kötete, de módosult főcímmel; tulajdonképpen oklevéltár.)
- STOBBE, 1883: *Stobbe, Otto*: Handbuch des deutschen Privatrechts, I—II,² IV—V,¹ Berlin, 1882—1885.
- SZENTPÉTERY: *Szentpétery Imre*: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I. köt. és II. köt. 1. füzet. Budapest, 1923—1943. (A II. kötet 2—3. füzet *Borsa Iván* szerkesztésében jelent meg Budapest, 1961.)
- TIMAFFY, 1961: *Timaffy László*: Az ásványi aranyászok technikája (Arraöna, 1961, 177—188. l.).
- TOMASCHEK, 1897: *Tomaschek, J. Franz*: Das alte Bergrecht von Iglau. Innsbruck, 1897.
- TÖKE I³: *Marx, Karl*, Das Kapital, Kritik der politischen Oekono-

mie, I. Buch, Hamburg 1867; újabb kiadása Berlin, Dietz, 1947. Magyarul: *A tőke I*³, Budapest, Szikra, 1955. — A lapidézetek e magyar kiadásra vonatkoznak.

TÓKÉ, III³: *Marx, Karl*, Das Kapital, Buch III, Hamburg, 1894. Újabb kiadása, Berlin, Dietz, 1949. Magyarul: *A tőke, III*³, Budapest, Szikra, 1961. — A lapidézetek e magyar kiadásra vonatkoznak.

Urkundenbuch des Hzgt. Steiermark: ld. ZAHN

UZSOKI, 1961: *Úzsoki András*: Az aranymosás néhány módszere (Arrabona, 1961, 161—176. l.)

VEITH, 1871: *Veith, Heinrich*: Deutsches Bergwörterbuch mit Belegen. Breslau, 1871.

WAGNER, 1787: (Wagner Thomas:) Ueber die chursächsische Gesetzgebung. Leipzig, 1787.

WAITZ, 1878: *Waitz, Georg*: Deutsche Verfassungsgeschichte, VIII (Die deutsche Reichsverfassung von der Mitte des neunten bis zur Mitte des zwölften Jahrhunderts, IV). Kiel, 1878.

WENZEL, AVO: Árpádkori új okmánytár, I—XII, (Magy. Tört. Emlékek, I. o., VI—XIII, XVII, XVIII, XX, XXII). Pest, 1860—1874. (Egyes kötetei idézve.)

WENZEL, 1843: *Wenzel, Gustav*: Das Stadt- und Bergrecht der k. Frei- u. Bergstadt Schemnitz aus dem 13. Jahrhunderte (Anzeigebblatt der Jbb für Literatur. Bd 104. Wien, 1843, 1—21. l.). Küllönnyomatát használtuk.

WENZEL, 1880: *Wenzel, Gusztáv*: Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest, 1880.

WIEßNER, 1950: *Wießner, Hermann*: Geschichte des Kärntner Bergbaues, I.: Geschichte des Kärntner Edelmetallbergbaues (Archiv f. vaterländische Geschichte u. Topographie, 32. köt. 1950.).

WOPFNER, 1906: *Wopfner, Dr. Hermann*: Das Almendenregal des Tiroler Landesfürsten (Forschungen zur inneren Geschichte Österreichs, hg. von Dr. Alfons Dopsch, Heft. 3.).

ZAHN: *Zahn, Josef v.*: Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, I—III. Graz, 1875—1903.

ZIMMERMANN—WERNER: Urkundenbuch zur Geschichte der deutschen in Siebenbürgen. I—IV, Hermannstadt, 1892—1937. (I: von *Franz Zimmermann* u. *Karl Werner*; II—III: von den selben u. *Georg Müller*; IV: auf Grund von Vorarbeiten *Michael Auners*

u. Georg Müllers bearbeitet von Gustav Gündisch.) — (Idézve a I. kötet.)

ZIVUSKA, 1906: A besztercebányai m. kir. erdőgazgatóság régi okiratainak tartalomjegyzéke, összeállította és bevezetéssel ellátta Zivuska Jenő. Besztercebánya, 1906.

ZYCHA, 1899: *Zycha, Adolf*: Das Recht des ältesten deutschen Bergbaues bis ins 13. Jahrhundert, Berlin, 1899.

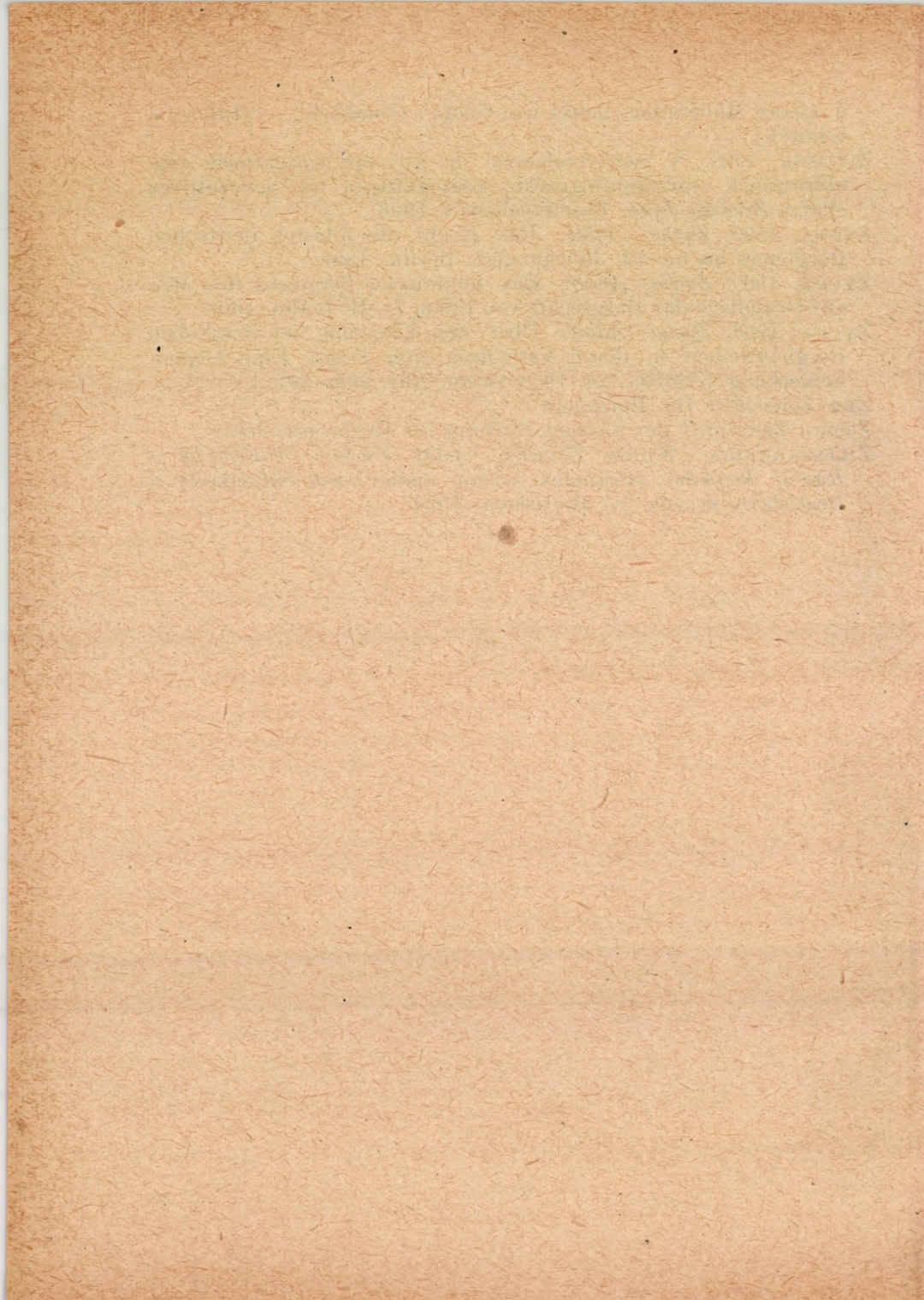
ZYCHA, 1900: *Zycha, Adolf*: Das böhmische Bergrecht des MA. auf Grundlage des Bergrechts von Iglau, I—II. Berlin, 1900.

ZYCHA, 1903: *Zycha, Adolf*: Über den Ursprung der deutschen Bergbaufreiheit u. deren Verhältnis zum Regal. Eine Gegenbemerkung. (ZSSRG, 24, 1903, Germ. Abt. 338—347. I.)

ZBR Zeitschrift für Bergrecht

ZSSRG: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte.

ŽILNSKÁKNIHA: Kniha Žilinská, vydal Václav Chalúpecký a Rudolf Rašcher (Prameny Účené společnosti Safaříkovy v Bratislave, svazek 5.) Bratislava, 1934.

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SOROZAT

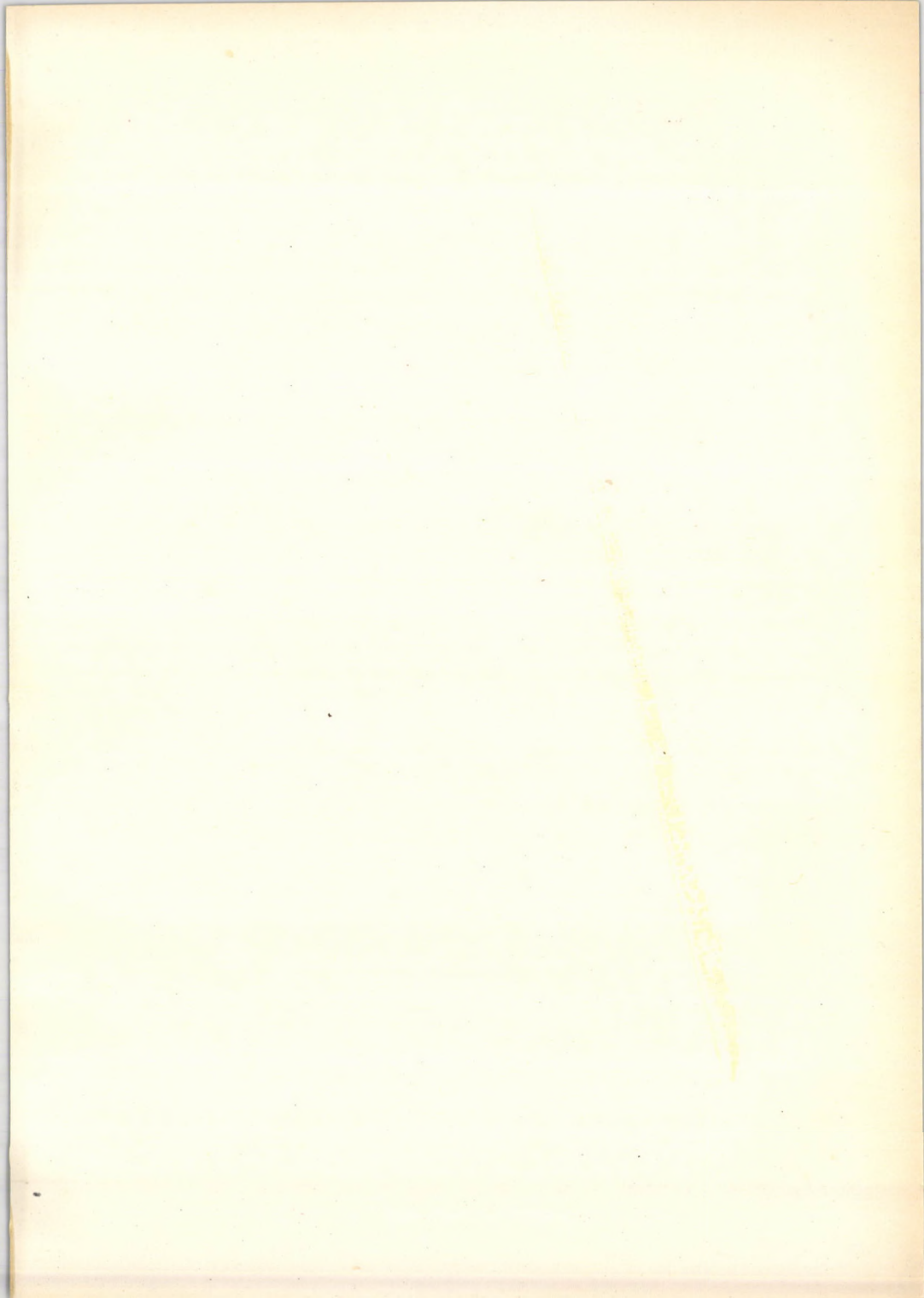
A sorozatban megjelent

- 1 HAJNAL ISTVÁN
A Batthyány-kormány külpolitikája
- 2-3 RÉVÉSZ IMRE
Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából
- 4 WITTMAN TIBOR
Az „árforradalom” és a világgiaci kapcsolatok kezdeti mozzanata (1566-1618)
- 5 KOVÁCS ENDRE
Magyar-délszláv megbékélési törekvések 1841/49-ben
- 6 LACKÓ MIKLÓS
Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén
- 7 MAKSAY FERENC
Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon
- 8 V. WINDISCH ÉVA
Közlöny (1848-1849)
- 9 MÁLYUSZ ELEMÉR
A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog
- 10 BERLÁSZ JENŐ
Az erdélyi jobbágság gazdasági helyzete a XVIII. században
- 11 M. KONDOR VIKTÓRIA
Az 1875-ös pártfűzítő
- 12 I. TÓTH ZOLTÁN
Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790-1848)
- 13 HECKENAST GUSZTÁV
Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban
- 14 TOKODY GYULA
Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890-1918)
- 15 HAJDU TIBOR
Március huszonegyediké (Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kiküldetésének történetéhez)
- 16 GONDA IMRE
Bismarck és az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés

- 17 DOLMÁNYOS ISTVÁN
Mezőfi és a koalíció
- 18 MARKÓ ÁRPÁD
Egy elfelejtett magyar író-katoná (Jakkó László huszárkapitány) (1781–1833)
- 19 MUCS SÁNDOR
A Magyar Néphadsereg megszervezése
- 20 JEMNITZ JÁNOS
Az 1926. évi angol általános sztrájk előzményeiről
- 21 HERMANN ZSUZSA.
Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés
- 22 GERICS JÓZSEF
Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái
- 23 DIÓSZEGI ISTVÁN
Ausztria–Magyarország és Bulgária a San Stefanó-i béke után (1878–1879)
- 24 LUKÁCS LAJOS
Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860–61-ben
- 25 G. SOÓS KATALIN
A nyugat-magyarországi kérdés (1918–1919)
- 26 BÓNIS GYÖRGY
Nagy György és az 1914 előtti köztársasági mozgalom
- 27 SZENTGYÖRGYI MÁRIA
Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben
- 28 SÁRKÓZI ZOLTÁN
Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790–1848)
- 29 PERJÉS GÉZA
Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélemezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)
- 30 SERFŐZŐ LAJOS
A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalom (1925–1945)
- 31 IRINYI KÁROLY
A Neuman-féle „Mitteleuropa” tervzet
- 32 ORMOS MÁRIA
Az 1924. évi magyar államkölesön megszerzése
- 33 KANYAR JÓZSEF
Elsikkasztott földreform – megvalósult földosztás Somogyban (1920–1945)
- 34 TOLNAI GYÖRGY
A paraszti szövő- és fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon
- 35 SZILÁGYI JÁNOS
Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919–1945 között
- 36 FARKAS DEZSÓ
A két forradalom Bihar megyei történetéhez 1917–1945
- 37 BÁCSKAI VERA
Magyar mezővárosok a XV. században
- 38 RÉVÉSZ IMRE
Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos életéből
- 39 POGÁNY MÁRIA
Tőkés vállalkozók és kubikos bérmunkások a Tisza-szabályozásnál a 19. század második felében

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója. Felelős szerkesztő Scherer Norbert. Műszaki szerkesztő Merkly László. A kézirat beérkezett 1965. IX. 9. Példányszám 570. Terjedelem 6 $\frac{1}{4}$ A/5 ív. AK. 880 k. 6569. — 65.61281 Akadémiai Nyomda, Budapest. Felelős vezető Bernát György

Ára: 11,— Ft